

Иброҳим Ҳаққул

Ҳамор эҳ қасоқим



Эсселар

Тошкент
«Чўлпон»
1991

Муҳаррир АЪЗАМ УКТАМ

Ҳурматли китобхон!

Бу китобни шунчаки варақлаб кўриб: «Ҳаммаси илмий мақолалар экан», деб ўйласангиз — хато қиласиз. Олим Иброҳим Ҳаққул ҳар бир қитъани шарҳ этиш учун кўп изланган. Мана энди сиз қитъалар мазмунини тушуниш билан бирга кўплаб ҳикоят, ривоят ва афсоналарни ҳам билиб олишингиз мумкин.

4803620201 — 34
Ҳ $\frac{\quad}{360(04)91}$ 34 — 90

ISBN 5 — 8250 — 0184 — 0

© Иброҳим Ҳаққул,
1991

*Бۇ китобни уруш қурбони бўлган
амаким Сувонқул Ҳаққул ўғли
хотирасига бағишлайман.*

М у а л л и ф

МУҚАДДИМА

Не назмки ўтлуғ
кўнгулдин чиқордим.

Алишер Навоий

Қитъа Шарқ халқлари адабиётининг энг кўҳна шеърий жанрларидан бири ҳисобланади. Бу жанрда Туркий шеъриятнинг Насимий, Лутфий, Алишер Навоий, Муҳаммад Фузулий, Огаҳий каби улуғ санъаткорлари, форс-тожик адабиётининг Ибн Ямин, Носир Хисрав, Саноий, Фаридиддин Аттор сингари намояндалари самарали ижод этганлар.

Қитъанинг пайдо бўлиш тарихи ва поэтик хусусиятлари узоқ асрлардан буён олимларнинг диққатини жалб этиб келади. Баъзи олимлар қитъани мустақил шеърий жанр тарзида баҳоласалар, иккинчи бирлари унга қасида ёки ғазалнинг парчаси, бўлаги сифатида қарайдилар. Қадимги адабиётшунослардан Абдураҳим ибни Аҳмади Сур ёзади: «Қитъа... бир неча байтли матлаъсиз шеър. У ғазал ёхуд шеърдан кесиб олинади». Бу фикрдан хулоса чиқариладиган бўлса, ғазал ё шеърдан узиб олинган ҳар қандай парчани қитъа дейиш мумкин. Бундай бир ёқламалик бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам учрайди. Тожик адабиётшуноси Б. Сирус: «Мазмун жиҳатидан қитъа ғазалдан кам фарқ қилади»,— дейди. Ҳолбуки, бундай эмас. Қитъа турли-туман ҳаётий масалалар, кундалик турмуш билан боғлиқ маъноларни тасвирлашга имкон берадиган жанр. Шунинг учун у араб, форс, туркий адабиётда ҳам қасида ва ғазалдан фарқли

ўлароқ анъанавий талаб ҳамда поэтик қонуниятлардан озод бўлиб, қитъа тилидаги фазилатлар ғазал тилига нисбатан силлиқланмаган халқнинг оғзаки нутқиға фавқулодда яқин. Бундан ташқари, қитъанинг образлар олами ўзига хос. У бадиҳабон шеърини шакл бўлган. Чех олими Ян Рипканинг ёзишича, бадиҳа усулидаги шеърини мусобақалар, ўспирин шоирларни синовдан ўтказиш ёки турли мақсадларда ҳукмдорлар ҳузурида уюштирилган мушоираларда асосан қитъадан фойдаланилган.

Қитъада ижтимоий-сиёсий, фалсафий, ахлоқий-таълимий масалалар ифодаланган, шоирлар ҳаётини реалистик қарашлари, давр ва замонга муносабатларини акс эттирганлар; шунингдек, мадҳия, марсия, тарих ва чистонлар битилган.

Мир Алишер Навоий қитъаларида табиатдаги оддий қурғоқчилик ҳодисаларидан тортиб, коинот сир-асрорларигача, чумолидан тортиб, инсон ҳолати ва қисматиғача — барча-барчасига муносабат билдирилган.

Қитъа (кўплиги муқаттаот) арабча сўз бўлиб, луғавий маъноси парча, бўлак демакдир. Адабий истилоҳда ўзининг мустақил поэтик белгиларига эга, маъно йўналиши аниқ, чегараланмаган икки ва ундан ортиқ байтли шеърлар қитъа дейилган.

Эрон олими доктор Заҳрои Хонлари (Киё) қитъада панд ва ҳикмат ғоялари ифодаланиши, у уч байтдан ўн икки байтгача бўлишини ёзади. Турк адабиётшуноси Муаллим Ножий эса: «Қитъа-матлаъи мисра (биринчи байти қофияланмаган — И. Ҳ.) ўлдиғи ҳолда яқ қофия назмдир. Аҳали икки байт ўлур...», — деган. Ҳақиқатан ҳам қитъа камида икки байт миқдорида бўлиши шарт деб ҳисобланган. Кичик ҳажмдагилари «Али-ул талоқ қитъа», тўрт байтдан ортиқлари эса «Қитъайи кабири» деб номланган. «Али-ул талоқ қитъа» фасо-

хатли, хушбаён, мухтасар маъноларини билдиради, шоирлар кўпинча мана шу хил қитъалар яратишга интиланлар. Қитъанинг ҳажми ҳусусида шун қайд этиш керакки, ўзбек адабиётида умуман тўрт байтдан ортиқлари кам учрайди. Гадоий, Лутфий, Бобур, Огаҳий, Мирий ва бошқа классик шоирларимизнинг қитъалари икки, уч, тўрт байтдир. Масалан, Мир Алишер Навоийнинг ««Хазойинул маоний» девонидаги 210 та қитъадан қарийб 200 га яқини икки, уч ва тўрт байтли. Бу тасодифий ҳодиса эмас, албатта. Чунки классик санъаткорларимиз мумкин қадар ихчамликка интиланлар.

Ўзбек адабиётшунослигида Навоий қитъалари анча вақтлардан буён ўрганиб келинади. Бу ўринда А. Ҳайитметов, А. Абдуғафуров, Р. Орзибеков, Е. Исҳоқов ва бошқа олимларнинг тадқиқотларини эслаш мумкин. Биз ушбу китобни Мир Алишер Навоийнинг айрим қитъалари шарҳига бағишладик. Ҳусайн Бойқаро Навоийни: «Ҳақ сўз айтишнинг қаҳрамони», деб таърифлаган эди. Шоир қитъалари ҳам бунинг нақадар тўғри эканлигини тўла тасдиқлайди. Мир Алишер Навоий шеърлятида бир шоир ва бутун бир халқ яшайди. Бутун бир халқнинг маънавий ривож, улкан бир даврнинг руҳий манзаралари ҳазрат Навоий ижодиётида ўз мукамал аксини топгандир. Шунинг учун ҳам улўф бобомиз қалбидан тўкилган шеърлий сўзлар авлодлар руҳида Ҳақиқат, Адолат, Диёнат ва Келажак бўлиб яшайди. Мир Алишер Навоий ҳар биримизнинг севган шоиримизгина эмас, бизнинг умумий Ватанимиз ҳамдир. Биз мана шу Ватан бағрига кирганимиздагина умидсизликлар, таҳликали ҳаёллар ва ношўдликлардан қутулишимиз мумкин.



«ВАЖҲИ МАОШ УЧУН...»

Важҳи маош учун кишиким деса фикр этай,
Қисмат ризосидан анга бегоналиғ керак.
Ганжи қаноат арчи эрур салтанат валек
Элдин тамаъни узгали мардоналиғ керак.
Ким ишқ асири ўлсаки, мумкин эмас висол,
Дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналиғ керак.
Лаззоти нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиғ керак.
Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шамъиға парвоналиғ керак.
Гар анжуманни деса мурид мутиъ этай,
Кўп нуктау фасонада афсоналиғ керак.
Ботин ҳаримида тиласа маҳзани ҳузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналиғ керак.
Зоҳир юзидин ар тиласа тожу иззу жоҳ,

Дарду бало муҳитиға дурдоналиғ керак.
Десанг халос ўлай борисидин Навоийдек,
Бехудлуғу май ичмаку девоналиғ керак.

Бу қитъа Мир Алишер Навоийнинг фалсафий мазмундаги шеърларидан. Дастлабки байтдаги маъно мана бундай: «Қайси инсонки «важҳи маош» — ҳаёт, тирикчилик ташвишлари тўғрисида 'фикр юритай деса, у қисмат ризосидин бегоналашиши керак» Бу сўзлари билан бобомиз: «Эй одам, қисмат фалсафасидан огоҳ бўл, фикрсизланма, балки тақдирингни азал девонида рақам этганнинг ҳукму хоҳишларини ҳам тафаккур айла, идрок эт!» — демоқчи бўлганлар.

Шарқ мутафаккирларининг ҳукмларига кўра, қаноат туйғуси тенгсиз маънавий хазина. Қаноатини топган киши ҳеч кимга муҳтожлик сезмайди. Шунинг учун қонеъ шахсларни фойда ва тама тузоғига тушириш мумкин эмас. Улар одабийлик қадриятларини ҳар нарсадан устун қўядилар. Қаноатли бўлмоқ — руҳан озодликка эришишдир. Руҳ эркинлиги эса шундай дахлсиз муҳитки, унда ғурур шикаст топмайди, майда ташвишлар юракка озурдалиқ етказа олмайди. Ҳазрат Навоий худди шундай қарашларни давом эттириб, қаноат хазинасини бир салтанат сифатида таърифлайди. Лекин унга эгалиқ қилишнинг энг муҳим шарти бор. Бу — элдан тама этмаслик, эл кўзига чўп солмаслик. Бунда энди қаноатнинг ўзигагина суюнмоқ кифоя эмас. Шоир таъкидлаганидек: «Элдин тамани узгали мардоналиғ керак».

Ишққа асирлик — дардга бандилиқ. Муҳаммад Фузуллий «азал котиблари» ошиқлар бахтини қора ёзганликларини сўзлаган. Мир Алишер Навоий гўё шу бахти қоралиқнинг туб сабабини очганлар. Яъни, ишқ дардига мубтало кўнгил висолга инти-

лади. Аммо ошиқ учун висолга етиш мумкин эмас. Ошиқлик толеи аввал-охир «Дарду балоға ҳамдаму ҳамхоналик»ни талаб этади. Бу нима дегани? Ҳайвоний ҳирсу ҳаваслардан покланиш демакдир. Шунинг учун ҳам қитъанинг навбатдаги байтида нафс лаззатларидан қутулиш зарурлиги хусусида сўз юритилади:

Лаззати нафс тарки самари офият берур,
Лек ул шажарни эккали фарзоналиғ керак.

Демак, нафсоний лаззатларни тарк қилмоқ самараси — хаёлий осудалик, ички равшанлик. Бироқ бу осудалик дарахтини (шажарни) кўкартириб, вояга етказмоқ учун оқиллик ва заковат лозим.

Оқиллик билан фидойилик орасидаги масофани у қадар йироқ деб бўлмайди. «Дунёда жамики нарса инсонга қурбон, фақат инсон ўз-ўзига қурбон», — деган экан Шамсиддин Табризий. Ўз-ўзини билган инсон мана шу қурбонликдан қутулиб, дунёга нечун келганлигини тўғри ҳал қилади. Танҳоликни севган одам охир-оқибатда уни юракка яширмоқни истаб қолади. Лекин ёлғизлик ҳиссиётлари қалб қаърига ҳар қанча чуқур чўкмасин, бундан дил нигоҳи зарур даражадаги равшанлигини топмайди. Ҳазрат Навоий тоқлик нурининг манбаини қуйидаги тарзда асослаган эдилар:

Тажрид нуридин киши кўз ёрутай деса,
Аҳбоб ҳажри шаъмиға парвоналиғ керак.

Бу нурга интилишгина эмас, фидойилик ҳамдир. Шоир бу ўринда висол шамъигамас, дўстлар ҳижрони ёлқинига талпинишни назарда тутган. Нега? Чунки ёлғизлик нуридан кўзларини мунаввар этмоқ орзусидаги киши учун айрилиқ ўйлари ҳақи-

қатда ҳароратли ва изтироб уйғотувчидир. Бунинг иккинчи жиҳати ҳам бор:

Гар анжуманни деса муриду мутиъ этай,
Кўп нуктау фасонада афсоналиғ керак.

Мазмуни: халқни ўзига ром этишни истаган киши кўп маъно, ҳақиқатларни билиши, саргузаштларда дoston бўлмоғи керак. Шу «афсоналиғ»лардан бири «ботин ҳарими» — дил кошонасини маънавий бойликлари билан тўлдириб, «зоҳир уйи» — ташқи истакларнинг асосларини вайрон этишидир:

Ботин ҳаримида тиласа махзани ҳузур,
Зоҳир уйи асосига вайроналиғ керак.

«Зоҳир уйи асоси» дейилганда инсондаги моддий ва жисмоний эҳтиёжларга тегишли нарсаларни тушунмоқ керак. Бойлик, мансаб, молу дунёдан мағрурланиш — булар ўша «зоҳир уйи»нинг пойдевори ёки безакларидир. Агар «зоҳир юзидан» кимки тож, иззат ва мартаба тиласа, унга:

Дарду бало муҳитиға дурдоналиғ керак.

Бироқ шуни ҳам эсдан чиқармаслик лозимки, ишқ туфайли «дарду балоға ҳамхоналиғ» билан тожу давлат, иззату шуҳрат ҳирсида «дарду бало муҳити»даги «дурдоналиғ» ўртасида еру осмон қадар фарқ бор.

Охирги сатрдаги «бехудлуғ», «майхўрлик» ва «девоналиғ» тушунчалари қай мақсадда ишлатилаётганлигини тўғри тушуниш зарур, албатта. «Бе-

худлуғ» — ақл имтиёзларидан баланд руҳий қувват-
дир. Май-чи? У маърифат нури, ҳиссиёт «шароби».
Бу «май»дан ичиб ақли ҳушини йўқотган одам
дунёга энг ҳушёр ва теран нигоҳ билан қаровчи
донишманд зотдир. Мир Алишер Навоий шеър-
хонни мана шунга чорлайдилар.





«ҚАНОАТ ТАРИҚИҒА КИР...

Қаноат тариқиға кир, эй кўнгул,
Ки хатм ўлғай ойини иззат санга.
Десанг шоҳ ўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахту ул чотри рифъат санга.
Фано шуъласида ёшур жисмни,
Керак бўлса зарбофт хилъат санга,
Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас, ариғ нуктау қон ёшинг,
Дуру лаълдин зебу зийнат санга,
Десанг хилватим анжуман бўлмасун,
Керак анжуман ичра хилват санга.
Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга,
Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.
Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмағай ҳар дам офат санга,
Бу тўрт иш била рубъи маскун аро,
Чолинмоқ не тонг кўси давлат санга,
Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд,
Навоий агар етса навбат санга.

Ҳазрат Навоийнинг «Лисонут тайр» достонида бир ҳикоят бор. Уни ўқиб, тасаввурингизда шундай воқеа жонланади: олий сифатларга эга муъ-

табар бир зот. Бу киши ҳақни билишда қиёссиз. Шунга қарамасдан, фавқулодда камтарин. Азбаройи хоксорлигидан ўзини ҳар нарсадан кам кўради. Кунлардан бирида шу ҳақшуноснинг кўзига хаста ит кўриниб қолади. Ва у киши кутилмаганда кўзларига ёшлар олиб дейди: «Бу ит вафодорлар тоифасидандур. Мен эса бундоқ эмасман. Вафо ва садоқатда ўзимни унга тенг деб айтолмайман...» Ушбу сўзларни эшитган ит гўёки тушунгандай у одамнинг олдидан йўл солиб ўтиб кетади. Итнинг тупроқ устидаги оёқ изларини кўрган ҳалиги зот ер ўпиб, уларга кўзларини сурта бошлайди. Бундан унинг вафосизликка этак силкиб, вафодорликка сажда этаётганлиги англашилади.

Бу ҳикоят Хожа Баҳоуддин Нақшбанд тўғрисидадир. Нақшбандийнинг асл исми Муҳаммад ибни Муҳаммад Бухорий. 1314 йилда Бухоронинг Қасри Орифон деган жойида туғилган. Хожа Баҳоуддин замонасининг буюк фарзанди ва олими сифатида шуҳрат топган. У тасаввуфдаги нақшбандийлик тариқатига асос солган. Нақшбандийлик кишиларни таркидунё қилмаслик, ҳалол меҳнат билан кун кечириш, ҳаётни севиш ва қадрлаш, нафс учун бировларга тобе бўлмасликка рағбатлантирган.

Мир Алишер Навоийнинг юқоридаги қитъаси нақшбандийлик тариқатининг туб моҳияти ва унинг асосий фалсафий-ахлоқий шартларини шарҳлашга бағишланган. Биринчи байт:

Қаноат тариқиға кир, эй кўнгул,
Ки хатм ўлғай ойини иззат санга.

Маълум бўлаётирки, ҳазрат Навоий таърифиға кўра нақшбандийлик тариқи — қаноат маслаги. Улуғ шоир «Хамса»да: «Шоҳ ул эмаским бошиға

қўйди тож, шоҳ ани билким йўқ анга эҳтиёж», дейдилар. Мана шундай эҳтиёжсизликнинг номи қаноат. Қаноат йўли — иззат йўли. Қаноат соҳиби учун қарамлик эмас, ҳокимлик хосдир. Унинг шоҳлиги руҳан еру кўкни эгаллаш камолотидир. Унга ер бир тахт бўлса, кўк — чатри рифъат, яъни юксалик чодиридир:

Десаиғ шоҳ ўлай еру кўк басдурур,
Бу бир тахту ул чатри рифъат санга.

Бутун борлиғи билан еру кўкка уйғунлашиб кетмоқ шавқида ёнган шахс, шак-шубҳа йўқки, вужудини зарбофт тўнлар билан ясантириб юришдан беҳад баланд туради. Шунинг учун у жисмини ҳам йўқлик нурлари (аслида бу инсон мавжудлигини абадийлаштирадиган илоҳий шуъла) билан ёнарди. Шоир шу фалсафий тушунчага асосланиб:

Фано шуъласида ёшур жисми
Керак бўлса зарбофт хилъат санга, —
дейдилар.

Фанолик шуъласидан зарбофт кийим кийиш табиат билан бирикиш демакдир. Шунинг ҳисобга олиб шоир қитъанинг кейинги байтларида қаноатли одамнинг олий муроди ва зебу зийнати нима эканлигини изҳор этади:

Етар лола бутган қиё қулласи,
Мурод ўлса гулгун ҳашмат санга.
Эрур бас ариғ нуктау қон ёшинг,
Дуру лаъдин зебу зийнат санга.

Мазмуни: «Қаноат тариқига кирган зотнинг улуғ эътибор ёки донг таратишга уринишига ҳожат

йўқ. Агар у гулгун дабдабаларни ҳавас қилган бўлса, тоғ ёнбағриларида унган лолалар унга етарли. Дуру лаълдан зебу зийнатли бўлмоқ истаги учун эса покиза маъноли сўз ва қонли кўзёшларнинг ўзи кифоядир».

Покиза сўз ва маънолар қандай туғилади? Дард ва муҳаббатдан. Кўздан оққан қонли ёшларнинг ирмоғи — шавқ ва изтироб. Ишқсиз кимсаларнинг дийдасидан дуру лаълга айланажак ёшлар эмас, тошлар тўкилади. Демак, Нақшбандий тариқатининг фалсафий-ахлоқий замини Ишқ. Бу таълимотга кўра қаноат нури, шукуҳи — муҳаббатдир. Мир Алишер Навоийнинг бошқа бир асарида ёзилишича, Нақшбандийдан: «Сизнинг жанозангизда қайси оятни ўқусинлар?» — деб сўраганларида, у киши: «Бу байтни ўқусунлар:

Чист аз ин хўбтар дар ҳама офоқ кор
Дўст расад назди дўст, ёр ба наздики ёр»,—

деган эканлар. Байтнинг мазмуни: «Дунёда дўст дўстнинг қошига етишиши, ёр ёрга яқинлашишидан яхшироқ нима бор?»

Нақшбандий дунёқарашини ботинан (ичдан) худо билан, зоҳиран (ташқаридан) одамлар билан бўлиш кераклигини ёқлайди. Унинг ақидаси бўйича, «дил ба ёру, даст ба кор», юрак худо билан бўлиб, қўл меҳнатдан ажралмаслиги керак. Зотан, меҳнат-машаққатсиз чайналган ҳар қандай ризқ ва нарса ҳам ҳаромдир. Нашқбандий тариқатига биноан мана бундай шартларга риоя этмоқ жоиз. Уларнинг биринчиси «хилват дар анжуман», дейилади, иккинчиси «сафар дар ватан». Учинчиси «назар дар қадам». Тўртинчиси «хуш дар дам».

«Хилват дар анжуман»нинг моҳияти — эл-улусдан ажралма, майли, ёлғиз бўл, лекин одамлар-

дан қочма, анжуманнинг ичида хилватингни топ,
деганидир. Ҳазрат Навоий буни қитъада қуйидаги
шаклда баён этадилар:

Десаиғ хилватим анжуман бўлмасин,
Керак анжуман ичра хилват санга.

Яъни: узлатда улусдан йироқлашмайман десаиғ,
анжуман ичра хилват изла.

Инсон умрининг мазмуни, бундоқ қаралганда,
ҳаётга, табиат, жамият, қолаверса дунёга сафар-
дир. «Маҳбубул қулуб»да Ҳазрат Навоий сафар-
нинг фойдалари хусусида ёзадилар: «Турғун ер
қайда-ю, айланувчи осмон қайда? Бир жойда тур-
ган тупроқ қайда-ю, сайр этиб юрувчи юлдуз қай-
да?.. Сафар айрилиққа учраганларни мақсадга етка-
зувчи ва маҳрумларни мурод уйига олиб кирувчи-
дир. Сафар хом одамларни пиширувчи ва таом-
ларни сингдирувчидир. Сафар — кишиларни олам
ажойиботларидан баҳраманд этади, ғаройиботлар
дунёсидан хабардор қилади...» Шунинг учун унинг
олам ва одам ҳаракатларидан ажралиб яшашга ҳақ-
қи йўқ. Кишининг инсонийлигини белгилайдиган
бош мезон эса туғилишиданоқ Ватанини таниши-
дир. Бу — Ватанга сафардир. Буни шаҳар ва қиш-
лоқлар, боғу саҳроларни кезиш дебгина тушуниш
керак эмас, албатта. Ватанга сафар — она юрт
тарихи, бугуни ва келажагига саёҳат. Нақшбан-
дийнинг «Сафар дар ватан» деган тушунчасини
мана шундай миқёсларда қабул этиш зарурдир.
Акс ҳолда у юзаки бир даъватга ўхшаб қолади.
Уни Мир Алишер Навоий талқинида ўқиймиз:

Ватан ичра сокин бўлуб сойир ўл,
Сафардин агар бўлса меҳнат санга.

Яъни: сафару саёҳатлардан чарчасанг, улар сенга заҳмат ва машаққатлар туғдирса — Ватанинг ичра сокин ва осуда яша, лекин сойир бўл. Одам қандай қилиб ҳам сокин-у, ҳам сойир, саёҳат этувчи бўла олади? Ҳазрат Навоий бунда инсондаги хаёл саёҳати, руҳ ва юрак сафарларини ҳам эътиборда тутганлар.

«Назар дар қадам» — масъуллик, ўз-ўзига жавобгарлик қатъиятидир. Нақшбандий бунда одамнинг босаётган ҳар бир қадамидан мақсад нима эканлигини англаши, инсоннинг биронта одими ҳам изсиз қолмаслиги, юрилаётган йўллар қайси манзилларга олиб боришини идрок этиш зарурияти каби ақл фаоллигини талаб қиладиган масалаларни мужассамлаштирган. Ҳазрат Навоийда бу ҳақиқатлар ифодаси мана бундай:

Назарни қадамдин йироқ солмағил,
Бу йўл азми гар бўлса рағбат санга.

«Хуш дар дам»нинг мухтасар маъноси — ҳар дам ва нафасингни хуш ўтказ. Бу некбинлик, умрни ардоқлашга ўргатувчи фалсафадир. Агар киши даму нафасидан ақлу ҳушини йироқ тутмаса, унга ҳеч қандай офат юзлана олмайди, деб уқтирадилар бобомиз:

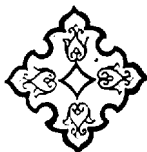
Дамингдин йироқ тутмағил ҳушни,
Ки юзланмагай ҳар дам офат санга.

Ҳазрат Навоий ушбу фикрлар баёнидан сўнг қуйидаги умумий хулосани чиқарганлар:

Бу тўрт иш била рубъи маскун аро
Чалмоқ не тонг кўси давлат санга.

Бу оҳанг ила бўлғасен нақшбанд
Навоий, агар етса навбат санга.

«Бу тўрт иш» — юқорида изоҳлаганимиз, нақшбандийлик тариқатининг тўрт шarti, Ҳазрат Навоийнинг эътирофларича, шу тўрт шартни адо этган киши «рубъи маскун» — ер юзида улуғ давлатга эришади (ёки давлат нағорасини чалади).





«ТАВАККУЛНИ УЛКИМ...

Таваккулни улким қўюб хотирига
Тушар шоҳ оллинда қуллуқ ҳавоси.
Насиби анинг бир аёқ ош эрур бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси,
Бировким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керақдур қазоннинг қароси.

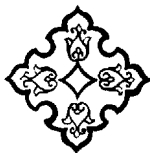
Таваккул ёки таваккал сўзининг луғавий мазмуни — худога умид боғлаш, худонинг эҳсонларига ишонишдир. Худонинг марҳаматига инониб иш юритувчилар таваккалчилардир. Ҳақиқий таваккалчилар учун қатъият, мардлик, айтган гапидан қайтмаслик, эътиқод мустаҳкамлиги сингари хислатлар хос бўлган. Улар яратганининг ўзини ягона раҳбон ва мадақкор деб ҳисоблашган. Шу боисдан бундай кишилар, кимлигидан қатъий назар, инсон қиёфасидаги ҳеч қайси «худоча»ларга бўйсунмаганлар. Лекин одам фарзандига хос риёкорлик бунда ҳам ўз кучини кўрсатган. Акс ҳолда ҳазрат Навоийнинг ушбу қитъаси ёзилмаган бўлур эди. Қитъанинг илк байтини ўқишимиз билан кўз ўнгимизда икки қиёфали бир кимса намоён бўлади. Ташқаридан қаралганда, бу кимса таваккалчи. Лекин аслида у хушомад бандаси, нафс учун ўзининг ички ҳақиқатини сотувчи. Бобомиз худога ишончни инсоннинг ўз-ўзига ишончи билан қарийб

тенг қўядилар. Қитъада қораланаётган кимса, аввало ўзига инонмайди. Демакки, унинг таваккалчилиги ёлғон. Шунинг учун у таваккални ниқоб қилиб подшоҳ олдида қуллуқ этади. Ҳазрат Навоий мана шуни кечиролмайдилар. Улуғ шоирни шу буқаламунлик қаҳрлантирган. Шеър давомида бу иккиюзламачиликнинг илдизи равшанлашади. Гап хушомад ва қуллуқчилик фожиаси тўғрисида. Одатда «қуллуқ ҳавоси»га тобе кимсаларнинг кўпчилигида қорин ва мартаба ташвишидан юқорироқ илинж бўлмайди.

Қорун — бениҳоят бойликка эришган кишининг номи. Мир Алишер Навоий «шоҳ оллинда қуллуқ» қилган риёкорнинг муддаоси ўша Қорун хазинаси бўлгани билан унинг насибаси бир коса ош эканлигини бежиз таъкидламаганлар. Чунки қуллуқ ва хушомаднинг замирида қандай катта даъво яширинмасин, асл моҳиятда у қорин учун қадр ва қаноатни ерга қориш демакдир. Буни ўз номи билан юзқоралик деб атамоқ лозим. Ҳазрат Навоий ҳам бир коса ош учун ўзини қулликка маҳкум этган нокаснинг башараси эл назаридан яширин қолмаслигини ўйлаган бўлсалар керакки:

Бировким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керакдур қазоннинг қароси,—

дея ҳукм чиқарганлар. Бу — адолатли ҳукм.





«КИМКИ МАХЛУҚ ХИЗМАТИҒА...»

Кимки махлуқ хизматиға камар
Чуст этар — яхшироқ ушалса бели.
Қўл қовуштурғуча бу авлодур,
Ки анинг чиқса эгни, синса или.
Чун хушомад демакни бошласа кош,
Ким тутулса дами, кесилса тили.

Бу қитъа бундан олдин талқин этилган шеърнинг мантиқий давомидай ўқилади. Холиқ — яратувчи, яъни худо. Махлуқ — яратилган. Одам ҳам махлуқотлардан бири. Агар шу маъно эътиборга олинса, қитъанинг илк байтидан шундай хулоса чиқариш мумкин: қайси кишики ўзи сингари махлуқ хизматиға бел боғласа, бундан кўра унинг бели бўлаклангани яхшироқдир. Лекин айни ўринда «махлуқ» сўзидан кўзда тутилган маъно бошқа, яъни кимки ярамас ва тубан кимсаларга югурдаклик қилса, бели ушалгани маъқулроқдир, дейиляпти.

«Қўлинг синсин!», «Тилинг кесилсин!», «Нафасинг ўчсин!» — булар халқнинг қарғиш иборалари. Мир Алишер Навоийнинг хушомад ва тил-ёғламаликка муносабати нақадар салбий бўлганлигини шундан ҳам англаш мумкинки, у киши хушомадгўйни лаънатгагина лойиқ деб ҳисоблаб

қолмай, балки унинг учун қарғиш раволигини ҳам таъкидлаганлар. Хушомадгўй тил — алдоқчи. У авраб-алдайди, алдаб доғда қолдиришни хоҳлайди. Ҳазрат Навоий бундай макрбоз тилларнинг кесилишини тилаганида нақадар ҳақ бўлганлар.



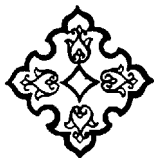


«КАМОЛ ЭТ КАСБКИМ...»

Камол эт касбким, олам уйидин,
Санга фарз ўлмағай ғамнок чиқмак.
Жаҳондин нотамом ўтмак биайних,
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмак.

Камол касб этмоқ дегани — беҳад кенг ва те-
ран тушунча. Бу қитъани ўқиганда, аввало мана
шу тўғрида фикр юритиш керак. Мир Алишер
Навоий «Лисонут тайр»да: «Тўрт унсур, етти
кўк ва олтига томон — булар коинотнинг нодир
ва энг олий асосини ташкил этади. Коинотдаги
барча нарсалар ичида ҳаммадан энг улуғи Инсон
бўлиб, унинг камолоти олдида ақл ҳайрон қола-
ди»,— дейдилар. Инсоннинг камолот йўли мана
шу ҳақиқат ҳақида чуқур ўйлашдан бошланади.
Ва у аста-секин ўзлигини излайди. Ўзини таниган
оламни танийди. Шу тариқа у «олам уйида» ғам
ва ғафлатда тутқун яшашдан руҳини қутқаради.
Ҳазрат Навоий «Камол эт касбким» дея даъват
қилганларида комиллик учун зарур жуда кўп хусу-
сиятларни назарда тутганлар. Киши ўзини ҳирс,
тама, нафс, ғафлат, нодонлик сингари майлла-
ридан покламаса, у ҳеч пайт комил бўлолмайди.
Комиллик учун улкан инсоний қалб, уни нурлан-
тирувчи сўнмас ишқ ва кенг қамровли тафаккур
зарур. Буларсиз маънавий-руҳий мукамаллик ва

ақлий балоғат хусусида сўз айтиш мумкин эмас. Булардан қайси биридир етишмаса, ҳаммомга кириб нопок чиқмоқдай гап бўлади. «Олам уйи»да яшаш унинг фуқаросига айланишдир. Мир Алишер Навоий инсоннинг жаҳон фарзанди мавқеига кўтарилишини хоҳлаганлар. Худди шу мавқени эса камолотнинг олий чўққиси деб белгилаганлар.





«НЕ РАҲРАВИКИ, ТОЖИ ҲИДОЯТ...»

Не раҳравики, тожи ҳидоят бошидадур,
Йўқ бок, анга ҳаводиси афлок тошидин.
Ҳудҳудки, қўйдилар азалий тож бошиға,
Тушгайму тола ёқғон ила тож бошидин.

Раҳрав (роҳрав) тожикча сўз, йўлчи, йўл юрувчи дегани. Қитъа «тожи ҳидоят»лиғ йўлчи таърифига бағишланган. Хўш, бу ибора нимани англади? Тўғриликни. Бу ҳақ йўлни кўрсатувчи тождир. Шоир айтмоқчики, тўғри йўлга кирган, ростликка эътиқоди шаклланган одам мард ва жасурдир. Замон ва давр воқеалари нечоғли ўзгариб, турли шаклларга кирмасин, бундай кишида қўрқув бўлмайди. Демак, ҳаёт ва замон «тош»ларидан чўчимасликнинг асосий чораси тўғрилик ва ҳаққа садоқатдир. Айни ўринда бу даъвога далил сифатида Ҳудҳуд қисмати танланган. Ҳазрат Навоийнинг «Лисонут тайр»ида бу қуш мадҳида ўқиймиз: «Ҳудҳуд (попишак) ақл нуридан баҳраманд ва раҳбарлик жиғаси билан сарбаланд бўлган бир қушдирки, унинг зотида шараф ва иззат ниҳоят юксак бўлиб, бошини тўғри йўл кўрсатувчи тож безайди».

Ҳудҳуд «оламда тенги ва ўхшаши йўқ бир шоҳ» — худонинг мавжудлиги ва қудратини англаган қуш. Шарқда ҳудҳуд тўғрисида тўқилган ри-

воятлар кўп. Буларда у ақл ва донишмандликнинг тимсоли бўлиб гавдаланади. Ҳудҳуднинг бошига «азалий тож» қўйилишининг илдизларини очадиган битта ривоятни эслатиб ўтайлик. Маълумки, Сулаймон пайғамбар бутун жонзотларнинг, жумладан, қушларнинг ҳам тилини билган. Унинг саройида кўп қушлар тўпланган. Ҳар бир қушнинг ўз махсус жойи бўлган. Кунлардан бир кун Сулаймон бутун қушларни назардан ўтказиб, ҳудҳуднинг ўрнини бўш кўрибди ва унинг ўзбошимчалигидан ғазабланибди. Ҳудҳуд қайтганидан сўнг унга оғир жазо бермоққа онт ичибди. Бир неча вақтдан сўнг ҳудҳуд қайтиб келибди. Шоҳ уни сўроққа тутибди. Шунда ҳудҳуд Сабо шаҳрига учиб борганлиги, у ерда бир улкан давлат бўлиб, подшоҳи Билқис отли гўзал хотин эканлигини сўзлабди. У мамлакат кишилари қуёшга сиғинарканлар. Тўғри гапларни айтганлиги учун Сулаймон пайғамбар ҳудҳуднинг гуноҳидан ўтибди. Кейин Билқис хонимга мактуб ёзиб оташпараствликдан кечиб, ўзининг динини қабул қилишларини таклиф этибди. Билқис бунга розилик билдирибди. Ҳудҳуд шарофати билан Сулаймон Билқис хонимга уйланган, ўша-ўша ҳудҳуд пайғамбарнинг меҳрини қозонган, яқин сирдоши бўлиб қолган экан. Қитъадан келиб чиқадиган умумий маъно бундай: тўғрилиқ йўли ҳудҳудсифатлик йўли. Жала ёққани билан ҳудҳуднинг бошидаги тож тушиб кетмаганидек, ҳақ йўлида юрган кишилар ҳаётини ҳам хавф-хатарлар маҳв эта олмайди.





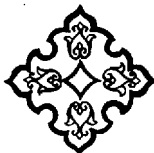
«ЮЗИГА АСЛИ ЁМОННИНГ...»

Юзига асли ёмоннинг кўп очма гулшани халқ,
Сияҳ гилемга албатта меҳр айлама фoš.
Ки қилмади гул иси бирида тоза руҳ жуал,
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффoš.

Одам боласи онадан ёмон бўлиб туғилмайди. У тарбиятсизлик туфайли ёки носоғлом муҳит таъсирида ёмон шахс сифатида шаклланади. Хўш, бундайларни яхши муомала-муносабат билан ўзгартириш мумкинми? Қитъанинг умумий мантиғи бу саволга: «Мумкин эмас»,— деб жавоб қайтаришни талаб этади. Ва айни пайтда юқоридаги фикримизни бир қадар ислоҳ қилиш мажбуриятини ҳам туғдиради. Илондан илон пайдо бўлади, чаёндан чаён, дейишади. Худди шунга ўхшаб бадахлоқ ота-оналардан ёмон фарзандлар ҳам туғилади. Булар ҳазрат Навоий иборалари билан айтганда, «асли ёмон»лардир. Бобомизнинг насиҳатларига амал қиладиган бўлсак, бунақаларга хуш хулқлик кўрсатавериш доноликдан эмас. Негаки, «сиёҳ гилем»га қанча нур тўкилмасин, унинг қаролиги ортса ортадики, камаймайди. «Асли ёмон»нинг қора гилемга қиёсланиши билан ҳам кифояланиш мумкин эди. Лекин мана бу ўхшатиш шоир нуқтаи назарини янада ёрқинроқ аён этади:

Ки қилмади гул иси бирла тоза руҳ жуал,
Қуёш чароғига парвона бўлмади хуффош.

Жуал — қорақўнғиз (тезакқўнғиз). Унинг қисмати гул исинимас, тезак бўйини ҳидлаш. Шунинг учун унга гул иси бирла руҳни тозалаш насиб этмаган. Хуффош — кўршапалак-чи? Унинг ҳаёти зулмот бағрида кечади. Кўршапалак «қуёш чароғига» парвоналикдан маҳрумдир.



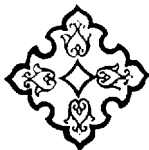


«ЧУ ДУШМАН ЎЛДИ ҚАДИМИЙ...»

Чу душман ўлди қадимий зиёнидин ҳазар эт,
Агарчи нутқи равонбахши жонга роҳат эрур.
Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий,
Агар ҳаёт суйидурки, ўтқа офат эрур.

Мир Алишер Навоий душманлик туйғусининг зарарли оқибатлари, хусусан душманга муносабатдаги эҳтиёт ва ҳушёрлик ҳақида қайта-қайта гапирганлар. «Маҳбубул қулуб»нинг бир ўрнида: «Душман алдовига учма... Душманнинг ғарази ўз ёмон ниятига етмоқдир...» дейилса, бошқа бир жойида: «Зўр душманинг мағлуб бўлса шодланма, унинг ишидан ғофил бўлма. Уни жазолашда сабрли бўлиш, муомалада эҳтиёткорлик лозимдир», дея насиҳат берилади. Дейликки, зўр душман — қадимий душман. Ғанимлик ҳиссиётларининг умри чўзилган сайин, уларнинг зиён тиглари ҳам ўткирлашади. Нега шундай? Бу қитъада мана шу саволга мукамал бир жавоб бор. Душманлик қайсидир вазиятларда ҳийлагарлик, муғамбирлик. Тилёғламалик ҳам ёвнинг синовлардан ўтган қуроли. Душман ширин сўзлари билан жонга роҳат бериши мумкин. У бу ишни маккорлик билан эплейди ҳам. Аммо бундай «роҳат» чалғитувчи гафлат тuzоғидир. Бобомиз айти шу нарсадан «ҳазар эт!» — дейдилар. Бунинг исботи учун ўт ва сув орасидаги

зиддиятни эслатадилар. Чиндан ҳам ўт ва сув ўрта-сида азалий ихтилоф бор. Сув, шоир айтмоқчи, гарчи ҳаёт суви бўлганида ҳам ўтнинг заволи. Сув бор жойда олов ёнмайди. Оловнинг умри тугайди. Лекин бу оддийгина мантиқ кўзгусида қадимий душманнинг ҳам қилмиши, ҳам совуқ ба-шараси кутилмаганда равшанлашиб кетади. Мир Алишер Навоий бу шеърни ёзганларида, душман-га душманлик қилмоқ керак деган ниятни кўз-ламаганлар. Балки кунлар ва ойлар эмас, йиллар давомида кину адоват тичоқларини ичида ялти-ратиб юрган ғанимингнинг кимлигини бил, унинг тилидаги шакардан ҳазар қил, демоқчи бўлганлар. Бу бугуннинг ҳам гапидир. Бу — одамни ғараз, ҳасад, тухмат тошларидан эҳтиёт бўлмоққа ундовчи ҳикматли сўзлардир.





«ВИҚОР ГАВҲАРИЮ...»

Виқор гавҳарию ҳилм маъдани бўлакўр,
Десангки, қилғай итоат санга гадо ила шоҳ,
Бу шева тоғда зоҳирдурурки, даврондин,
Қачонки тафриқа етти улусқа бўлди паноҳ.

Одамни сўз тарбиялайди. Чунки унда инсонга хос барча ижобий ва салбий фазилатлар акс этади. Масалан, «виқор»ни олайлик. У қадимий сўз. Унда улуғворлик, салобат, мағрурлик мазмунлари мужас-самлашгандир. Уни эшитганимда менинг кўз ўнгимда негадир ҳақиқатдан бўлак ҳеч ким ва ҳеч нимага бўйин эгмаган буюк боболаримизнинг адал қоматлари гавдаланади. Сўзга муносиб бўлолмаслик ҳам фожиа. Бундай кимсаларга дуч келганимда, ғурурини топган, ғурурга суянмоқ салоҳиятини эгаллаш учун беҳад заҳмат чеккан донишманд аждодларимиз тўғрисида ўйлайман.

Миноралар эмас бу — фалакка қасам,
Қасоскор боболар кетмишлар санчиб, —

дейди Абдулла Орипов. Қасоскор боболарнинг ҳаммаси виқорли зотлардир. Шунинг учун улар қасамларинигина эмас, ғурурларини ҳам санчиб кетишган. Минорлар — уларнинг виқор тимсолларидир. Уларнинг виқори минордай юксак ва са-

лобатли бўлганлигига тарих гувоҳ. Бутун бир халқ виқорини кўнглига сиғдирган шоир — улуғ санъаткор. Айни шу маънода ҳам Мир Алишер Навоийга тенг келадиган ўзбек ижодкори йўқ. Бўлмаган. Виқор билан маърифат ажралмас тушунчалардир. Илму тафаккурга таянмаган виқор виқор эмас, кеккайиш, сохта манманлик, аянч мағрурлик ҳисобланади. Ҳазрат Навоийнинг «виқор гавҳари» бўлишга чақиришлари ҳам бежизмас. Гавҳар сўзи орқали бобомиз виқор туйғусининг маънавий-ахлоқий қимматига урғу берганлар. Шу қимматдан маҳрум виқорни фазилат санамаганлар.

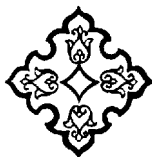
Қитъанинг дастлабки икки қаторида баён қилинишича, агар инсон «виқор гавҳарию ҳилм маъдани»га айланишнинг уддасидан чиқса ёки шунга уринса, унга шоҳу гадо итоат қилар экан. Энди ҳилм баҳсида. Ҳилм — юмшоқтабиатлик, беозорлик, собирлик хислатларига эришмоқдир. Бобомиз таърифларига кўра, «ҳилм (мулойим табиатлилик) инсон вужудининг хушманзара мевалик боғидир ва одамийлик оламининг жавоҳирга бой тоғидир... Ҳилм ахлоқли одамнинг қимматбаҳо либоси ва у кийим турларининг энг чидамли матосидир. У — ёмон нафсни дайди шамол учиршидан асрагувчи ва иккиюзлама мунофиқларнинг беҳуда ҳаракатидан ҳимоя қилувчи». Мана, «ҳилм маъдани»нинг маъно шарҳи ва ундан кўзланган мақсад ифодаси. «Ҳилм маъдани» бўлиш, яъни тил ва дил юмшоқлиги, шафқат ва меҳрибонлик одобини эгаллаш осон иш эмас. Ҳилм — сўз ва муомала маданияти, ёмонлик қилганга ҳам яхшилик қила олиш қудрати, бағрикенглик ва дил поклигини талаб этади. Олимлар ҳилмни уч турга бўлишган. Бири ҳилми золимон дейилади. Золимлар ҳилми — кўнгилдаги кину адоватларни ҳайдаш демак. У кечиримли бўлмоқ ва афв этишни шарт қилиб қўяди. Шунда

одам ёмонлик қилганга ҳам неклик кўрсата олади ва бундан ҳузур ҳам топади.

Нўширавон деган одил подшоҳ ҳилмга хиёнат қилмаслик учун учта хат ёзибди-ю, қулига бериб дебди: «Мен аччиғлансам, шу уч хатдаги гапларни галма-гал ўқиб берурсан». Кунлардан бирида унда қаҳр-ғазаб пайдо бўлибди. Қул биринчи хатни очиб ўқибди. Унда: «Жаҳлингни қув, тангри сенга яхшилик қилғай!»— деган сўзлар битилган экан. Иккинчисида: «Раҳм қил, раҳм кўргайсан», учинчисида: «Тангри қулларини тангрига топшир, у ростликка бўйин эгдирғай»,— дейилган экан. Бу ривоятдан иккита хулоса чиқариш мумкин. Биринчиси, энг одил одам ҳам ҳалимлик учун қайғуриши керак. Иккинчиси, ҳилм туфайлигина беғараз иззат-ҳурматга эришиш мумкин. Ҳазрат Навоий ўқувчига виқор ва ҳилм «шева»сида тоғдан ибрат олишни тавсия этганлар.

Бу шева тоғда зоҳирдурурки, даврондин,
Қачонки тафриқа етти улусқа бўлди паноҳ.

Ҳа, ташвиш ва таҳлика етган халққа тоғ пушти паноҳ бўлганидек, виқор ва ҳилм кишилари ҳам элнинг орқатоғлари бўлмоққа қодирдирлар.





«БИЙИК МАҚОМИҒА УЛКИМ...»

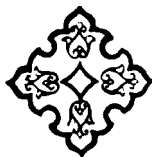
Бийик мақомиға улким тилар сабот керак,
Ки эгриликни қўюб, тузлук айласа қонун.
Туз ўлса соясида эл тиниб манор киби,
Сипеҳр уйида турар қарнлар нечукки сутун,
Гар эгридур ёғибон ўқу боғланиб бўйин,
Бўлар қабақ йиғочидек беш-ўнча кунда нигун.

Шарқ донишмандларидан бири: «Ҳар кишининг бўйнида икки занжир бўлур. Бировининг учи етти қат кўкда, иккинчисиники етти қат замин қаърида. Кимки тузлук, яъни тўғрилиққа эътиқодли бўлса, юқоридаги занжир тортилуру. Бундай одам халқ ичида улуғ ва азиз бўлур... Кимда-ким эгрилик ва такаббурликни одат қилса пастки занжир тортилуру. Ва ундай махлуқ эл орасинда хор ва беэътибор бўлур», — деган экан. Занжир хусусидаги гапга шубҳаланиш мумкиндир балки. Лекин тўғрилиқ инсон қадрини осмон қадар юксаклиққа кўтариб, эгрилик уни тупроққа қориштириб ташлаши рост. Ҳазрат Навоий эгриликни — ботиллик, тўғрилиқни «ҳақ дурур», дейдилар. Шоир қитъада тўғрилиқни умр ва эзгулик таянчи сифатида улуғлаган.

Дастлабки байтнинг маъноси: «Кимки баландлик мартабасини истар экан, унга эгриликдан кечиб, тўғрилиқни яшаш қонунига айлантириш са-

боти керак. Кейинги фикрлар тамсилий характерда. Яъни: тўғри киши минорга ўхшайди, эл унинг соясида тин олмоғи мумкин. Агар эгри бўлганида қабак ёғочидек бўйнидан боғланиб, ўқ ёғдирилар ва у ўн-ўн беш кунда яксон бўларди. «Қабак йиғочи» — ёй билан нишонга олиб, машқ учун ходанинг учига ўрнатиладиган ёғочдир.

Мир Алишер Навоий «Ҳайратул аброр»да тўғри одамни шамга қиёслайдилар. Шамнинг қисмати бошдин-оёқ куйиб адо бўлиш. Лекин ёниб тугагунча ҳам нур таратади, у бор экан — ёруғлик мавжуд. Тўғри одамнинг толеи ҳам шунга ўхшаш. У тирик экан, унинг руҳидан тўғрилиқ ёлқинлари баалқийверади.





«ТҮННИ ЗАРБОФТ АЙЛАБОН...»

Тўнни зарбофт айлабон ҳиффатдин учқон ҳар та-
раф,
Йўқ, ажаб гар бор эса дунё матои ком анга.
Ул чибинким, кўзга олтун янглиғ ишпор хилъати,
Кўпраки билким, нажосат узрадур ором анга.

Бу қитъани ўқиган рассом ўзига хос суврат яратиши мумкин. Унда шундай манзара аксини тошган бўларди: зарбофт тўнларга бурканган кимса. Юзида мамнуният. Кўзида ҳорислик, ҳаракатларида енгилтаклик нишонаси. Зарбофт тўн гўё унинг ички оламини кўрсатиб тургандай. Шу нарсанинг ўзиёқ унинг маслак ва эътиқодини кўрсатиб турибди. У — дунёпараст. Мол йиғишу давлат тўп-лашдан ўзга юксак талаб йўқ унда. Бундан ажаб-ланмайсиз. Лекин ачинасиз. Иттифоқо, олтин янглиғ ялтираб кўринаётган чибинга кўзингиз тушади. Бу чибиннинг ифлос жойларда юрганини кўргансиз. Дарҳақиқат, сувратда ҳам қандайдир ёқимсиз кўлка акси. Бу унинг оромбахш жойи. Ҳалиги дунёпараст бир зумда тасаввурингизда мана шу чибинга айланади. Нега бунча яқинлик? Қаердан бу ўхшашлик? Нафсдан, нафс туфайли зарбофт тўнли кимса тилла чибиндек ҳар тарафга учишга тайёр, чибин эса «нажосат узра» гирифтор.



«ТИЛИНГНИ АСРАГИЛ...»

Навоий, тилинг асрагил зинҳор,
Десангким, емай даҳр ишидин фусус
Назар қилки, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилурлар тожварлар била дастбўс.
Неча тожварлар кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.

Қитъанинг биринчи икки қаторида: «Дунё ишларидан афсусга ботмайин десанг тилингга эҳтиёт бўл, уни асрагил», дейилган. Шоирнинг ўз-ўзига мурожаати ва ўзидан талаби барча ўқувчига тегишли.

Бобомизнинг асл муддаоси — тилни асрашга чақириқдир. Лекин буни кимдир англайди, кимдир эса йўқ. Ҳазрат Навоий шуни инобатга олиб, қитъаларида севиб ишлатган тамсил санъати, яъни далил келтириш усулига суянадилар.

Назар қилким, ўқ оғзи тилсиз учун,
Қилур тожварлар била дастбўс.

Демак, бу — биринчи далил. Чунончи, назар сол, ўқ оғзи (ёй ўқи эътиборга олинаётир) тилсиз бўлганлиги учун тож эгалари шоҳлар билан қўл ўпишади. Ўқнинг тилсизлигини намуна қилиб ҳазрат Навоий одамларга қарата: «Сиз ҳам буткул

гунг бўлинг, шунда тождорлар ардоғи ва саховатига эришасиз», демоқчимилар? Йўқ, албатта. Байтдаги фикр мазмунини аниқ билиш ва тўғри хулоса чиқариш учун ўтмишда яратилган афсона, мифологик қарашларга мурожаат қилиш лозим. Қадимий туркларнинг тасаввурларига кўра ёй ва ўқ худо томонидан яратилган. Шунинг учун туркларда ёй ҳукмронлик, мустақилликни, ўқ эса тобеликни билдирган. Мабодо бир қабила иккинчи қабила бошлиғига ўқ юборса, у икки маънода қабул қилинган. Бири — ҳурмат. Иккинчиси — қарамлик. Энг қадим Хитой манбаларида туркларда ҳар қайси қабиланинг махсус ўқи бўлганлиги ёзилган эмиш. Мир Алишер Навоий ўқнинг «тожварлар била дастбўс» қилишини сўзлаганларида ана шу нуқтаи назарларга асосланганлар. Энди иккинчи далил:

Неча тожварлар кесарлар бошин,
Чу ҳангомсиз нағма тортар хурус.

Хўрознинг бемаҳалда қичқириши ҳанузгача ҳосиятсиз ҳодиса саналади. Нега? Бу ҳам афсонавий воқеа билан алоқадор. Олис асрларда Каюмарс деган подшоҳ бўлган экан. У адолатли, кўп жойларни обод этган эмиш. Каюмарснинг Пушанг отли ўғлини Дамованд тоғида девлар ўлдиришди. Бундан бир қуш огоҳ бўлиб, қаттиқ нола қила бошлайди. Шоҳ шу қуш «йўлбошчилигида» ўғлининг жасадини топади. Каюмарснинг бошқа фарзандлари ҳам бўлади, улардан бирини юртга бошлиқ тайинлаб, ўзи девларни ўлдиришга отланади. Каюмарс йўлда кетаётиб бир оқ хўрозни учратади. У йўл бошида туриб қичқирмоқда, сал олисроқда бир товуқни илон ўраб олган. Хўроз қичқирибгина қолмасдан жон-жаҳди билан илонга ташланар ҳам эди. Бу ҳолат Каюмарсга хуш ке-

лади ва: «Агар хўроз ўз жуфтини қутқариш учун курашаётган экан, демак, бу жониворнинг ҳам феъли инсонга ўхшаш», дейди. У илоннинг бошини янчиб, хўроз билан макиённи озод қилади. Уларни ўз ўғилларига бериб, асраб-авайлашни буюради. Шундан бошлаб элда товуқ сақлаш расмга айланади. Чунки улар бор хонадонларга девлар йўламас эмиш. Хўрознинг чақирishi эса яхшилик белгиси. Унда Навоий нега бемаҳал қичқирган хўрознинг боши кесилиши тўғрисида эслатаётир? Бу ҳодиса ҳам Каюмарс тақдирига боғланган. Бир куни ўша оқ хўроз кутилмаганда кечки пайтда қичқириб қолади. Одамлар бунинг сирини билолмай ҳайратланишади. Сўнг маълум бўладики, Каюмарс ўлган экан. Шунинг учун хўроз кечки пайт қичқирди-ми — бу ёмонлик хабари, ундай хўрозни дарҳол сўйиш лозим деган фикр ақида шаклида асрлар мобайнида яшаб келган. Бунга ўхшаш эътиқодлар дунёдаги бошқа халқлар учун ҳам хосдир. Масалан, Шекспирнинг «Ҳамлет»ида ўқиймиз:

«Горацио:

Дерларки, гўё хўроз — тонг карнайчиси,
Қийқириб уйғотади кундуз тангрисин.
Гўё унинг садосин эшитгач ҳамон
Ҳаводами, ўтдами, қуруқда, сувда
Кезаётган саёқ руҳ унга шошилар
Бу қиссанинг далилин биз ҳозир кўрдик.

Марцелл:

Ростдан, хўроз қичқиргач у хира бўлди.
Элда бир эътиқод бор, гўё ҳар қишда
Ҳазрат Исо байрами арафасида
Туни билан қичқириб тураркан хўроз.
Дейдиларки, у кеча-арвоҳлар жимжит

Тунлар — сокит, юлдузлар беозор бў-
лур...»

Кўряпсизки, бизга оддий бўлиб туюладиган хў-
роз қичқириши ҳодисаси икки буюк санъаткор
учун икки муҳим маъно ва хилма-хил нуқтаи на-
зарларни ифодалашга восита бўлган. Навоий бу
восита орқали ўринсиз гап, мавридсиз алжирашлар
инсон ўлимига ҳам сабаб бўлиши эҳтимолидан
огоҳлантирган.





«САХИЙ УЛДУР...»

Сахий улдурки, навъи базл қилғоли,
Агар худ суфра ичра бўлса нони.
Ким ул чодир кўмочидек етишгай
Гадо уйига кўзлардин ниҳони.
Фалакдек йўқки, аввал жилва бергай
Қуёшнинг қурсидек оламга они.

Мир Алишер Навоий бир ўринда имонли одам «ўзи тўқу қўшни»си оч бўлишига чидай олмаслиги хусусида сўзлаб:

Анга доғи керак етурса насиб
Хонида гар кулочу хоҳи умоч,—

дейдилар. Оч ва муҳтожлар билан дастурхонида борини баҳам кўрмоқ — бу, диёнат ва саховат. Лекин бу иш қандай тарзда амалга оширилмоғи керак? Қитъада шу саволга жавоб бор. Унда таъкидланишича, «сахий улдурки», у дастурхонида фақат нони бўлганида ҳам, шуни эҳтиёжманд кишиларга бахшиш қила олади. Аммо саховатнинг талаби шундангина иборат эмас. Шунинг учун сахий одам ҳиммат ва марҳаматини кўз-кўз этмасдан фақирну камбағал хонадонига ҳадя ёки эҳсонини олиб кирмоғи шарт. Зотан:

Ким ул чодир кўмочидек етишгай
Гадо уйига кўзлардин ниҳони.

«Чодир кўмочи» — чодир устунининг уст томонига қўйиладиган тўгарак чарм. У ёғоч чодирни тешмаслиги учун ишлатилади. Бу ўхшатишда мантиқ чуқур. Биринчидан, сахий, гадо қалб «чодирини» нинг тешилишига сира-сира имкон бермаслиги лозим. Аксинча, уни бамисоли «кўмоч» бўлиб муҳофаза қилиши керак. Иккинчидан, унинг «гадо уйига» етишмоғи кўзлардин ниҳон кечмоғи жоиз. Ана шу ниҳоний саховатда инсоннинг қалби ва қадрини асраб-авайлаш бор. Қурга кўмиб пиширилган нон ҳам «кўмоч» дейилган. Мабодо, бу маъно ҳам инобатга олинса, унда сахийлик, пинҳона ризқ етказувчи мазмунини англатади. Лекин бунда «чодир» сўзи ўзининг маъно қимматини бой беради.

Эрта тонгда қуёшнинг уфқдан бош кўтариши фалакнинг тенгсиз саховати. Шу туфайли оламдан тун зулмати чекинади. Борлиқ уйғонади. Бироқ бу ҳодисадан шоир мана бундай мантиқ кашф қилади:

Фалакдек йўқки, аввал жилва бергай
Қуёшнинг қурсидек оламга они.

Демак, қуёшнинг гардиш-ла порлаши ўз-ўзича содир бўлмаган. У фалакнинг «қилмиши». Чунки фалак «қуёш курси», яъни гардиши тимсолида жилвагарлик қилиб, оламга «аввал жилва» зуҳр этган. Ниҳоний саховат соҳиблари учун эса бунақа жилвакорлик тубдан ёт бўлмоғи керак. Шунинг учун ҳам шоирнинг фалак баҳсидаги «танқидий» фикрлари ўқувчида эътироз туғдирмайди, балки «чодир кўмочидек» бўлмоқни ёқловчиларга эҳтиром уйғотади.



«ЛАИМ ФАРҚИҒА ИҚБОЛ ТОЖИНИ ҚҰЙМОҚ...»

Лаим фарқиға иқбол тожини қўймоқ,
Яқинки, бўлғусидир мужиби азоби анинг.
Нутқчи бошиға шунқор тумағаси тонг эмас,
Ки бўлғуси сабаби ранжу изтироби анинг.

Қадимий туркий ёзма ёдгорликлардан бирида ривоят этилишича, кунлардан бир кун Фиръавн иблис билан баҳслашиб қолибди. «Эй иблис, — дебди Фиръавн, — дунёда биз иккимиздан ҳам ёмон малъун борми?» Иблис дебди: «Менинг бир дўстим бордур, сендан ҳам яхши кўрурмен, не ишни буюрсам бажараверади. Қўшнисининг сигири бордур, сутидан унга бериб туради. Бир кун ўша дўстим айтди: «Менинг сўзимни синдирганинг йўқ. Эндиги тилагим сендан шуки, қўшнимнинг сигирини ўлдиргилким, менинг ҳам сигирим йўқтур». Мен айтдим: «Сенга беш сигир берайин, қўй, қўшнингни ҳам оғзи қуримасин». Ул деди: «Беш сигирдан кўра менга ўша сигирнинг ўлгани яхшидур». Қарғалган ёки лаънатланган тубан кимсалар мана шундай исқирт ва адоватчи бўлишади. Бундай махлуқларга яхшилик хайф, эзгулик увол. Мир Алишер Навоий лаимнинг бошиға «иқбол тожини қўймоқ» — ўз-ўзига ранжу азоб сотиб олмоқ дея ҳаққоний огоҳлантирганлар. Ва биринчи байтдаги фикрни митти бир қўшнинг бошиға шунқор тумағаси (қўшни

қўлга ўргатгунга қадар бошига кийдирилиб қўйиладиган қайиш тумоқ) тўғри келмаслигига доир сўзлари билан далиллаганлар:

Нутқчи бошига шунқор тумоғоси тонг эмас,
Ки бўлғуси сабаб ранжу изтироби анинг.

Эшакка отнинг эгар-жабдуғи мосмас. Қаргадан булбул хонишини кутиш фаҳмсизлик. «Эшағига яраша тушови» қабилида иш кўрилмаса, малъун кимсалар ҳам тубанлик фароғати»дан ажралишади. Уларнинг қисмати иқболсизлик бўлгач, ҳеч бир «лаим фарқиға иқбол тожини» қўймоққа беҳуда уринмаслик керак.





«ШАҲҒА МУҚАРРАБ ЎЛСА БИРОВ
БАРЧА ХАЙЛДИН...»

Шаҳға муқарраб ўлса биров барча хайлдин,
Эл барча душман ўлса анинг бирла важҳи
бор.

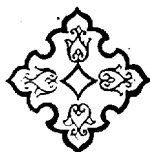
Ким хайлу шоҳ ошиқу маъшуқ эрур яқин,
Гулчеҳраики, ошиқ анга бўлса бешумор.
Ул барчасидин ўлса бирисига мултафит,
Душман бўлурда ўзгаларга не ихтиёр.

Душманлик хилма-хил бўлади. Қитъада шулардан бири хусусида сўзланган. Аслида маъшуқа учун ошиқлар ўртасидаги ғанимлик азал-азалдан маълум. Ҳазрат Навоий шу равшан ҳақиқатга таяниб, бошқа бир зиддиятнинг моҳиятини очганлар. Шоҳ — давлат тепасидаги ягона шахс. Бошқа ҳеч ким ундан баланд мавқеда туролмайди. Унинг атрофидагилар кўпчилик. Улардан бири ҳукмдорга «муқарраб», яъни жуда яқин бўлса, қолганлар — «барча душман ўлса анинг бирла важҳи бор».

Ким хайлу шоҳ ошиқу маъшуқ эрур яқин,
Гулчеҳраики, ошиқ анга бўлса бешумор.

Шунинг учун шоҳ кимники ўзига яқин олиб, унга илтифот кўрсатса, «душман бўлурда ўзгаларга» ҳеч ихтиёр қолмайди. Бундай душманликнинг турган-битгани зиён ва разолат. Бошлиқ ва ҳо-

кимларга муқарраблик туфайли пайдо бўладиган адоват ҳамда уларнинг зарарли оқибатлари ҳамон давом қилаётирки, Мир Алишер Навоийнинг сўзлари бу ҳодисаларнинг ички қатламларини англашга хизмат этади.





«ШАҲО, ЭЛ ЖАВҲАРИ ЖОНИН
ЧИҚОРДИНГ...»

Шаҳо, эл жавҳари жонин чиқординг,
Жавоҳир ҳирсидин бедод этиб фош,
Чу ўлгунгдур не осиф тўкмак они
Мазоринг узра андоқким, ушоқ тош.

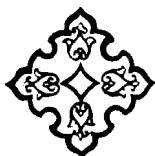
Бойликни севган шоҳ элини севмайди. У халқ молини талаш ҳирсига таслим бўлиб камбағалнинг аҳволини унутиб, бева-бечораларнинг ўғрилардан қолган нарсаларига қўл чўзишдан ҳам ҳазар қилмайди. Дуру гавҳар, тиллою кумушга ўчлик жаллодликдан ёмон. Жаллод бош кесади. «Жавоҳир севар» султонлар-чи? Улар Мир Алишер Навоий ибораси билан айтганда, «эл жавҳари жонин» суғуриб, сўриб олишади. Бу — даҳшатли бедодлик. Бу зулм ва зўравонликнинг аёвсиз тантанаси демакдир.

Алишер Навоийнинг йигитлик даврларида яратилган ушбу қитъада гўё шоҳ ва шоир юзма-юз келгандай. Шоирнинг подшоҳга мурожаати — айбнома мазмунига эга. «Жавоҳир ҳирси», «жавҳари жон» иборалари зулму истибдоднинг ҳам, мазлумлик ва хонавайронликнинг ҳам охирги чегараларгача бориб етганлигини акс эттиради. Хўш, бойлик ҳирси телбалигидан «эл жавҳари жонин» чиқарган ҳукмдор охир-оқибатда нимага эришади? У йиққан жавоҳирларини нариги дунёга орқалаб кетолмай-

ди. Булар, нари борса, унинг ютоқ нафсини қон-
дирар. Аммо ўлимдан сўнг уларнинг «ушоқ тош»
мисоли мазори узра тўкилишидан ҳеч фойда йўқ.

Чу ўлгундур не осиг тўкмак они
Мазоринг узра андоқким, ушоқ тош,—

дейилади шоҳга мурожаат сўнгида. Бу фикр фақат
шоҳларгамас, молу дунё йиғувчи, жавоҳирпараст
ҳар бир кишига тегишли.





«БИЙИК МАҚОМЛИҒ ЭЛ...»

Бийик мақомлиғ эл тифл эканда ҳам бўлмас,
Ки тийра қилғай они жаҳлу зулмат аҳли тили.
Қамар чароғи агар бўлса борча бир кечалик,
Не навъ ўчиргай они шабпарак қаноти ели.

«Бийик мақомлиғ эл» — улуғ эътиқодли, юксак маслакли одамлар демақдир. Қитъа ана шундай кишиларнинг болаликдаги аҳволи ҳақида. Буюк эътиқодли шахсларнинг болаликлари ҳам ибратли. Чунки ўша фаслдаёқ уларнинг онги ва руҳи ёришган бўлади. Шунинг учун «жаҳлу зулмат аҳли тили», «тифл эканда ҳам» уларнинг ақлу идрокларини қоронғулаштира олмайди. Бошқача қилиб айтганда, чинакам инсоний эътиқод нури гўдакликдаёқ кишини жаҳолат, нодонлик ва ғофиллик зулматларидан муҳофаза қилади. Қитъанинг охириги икки мисрасида келтирилган қиёсий далил ушбу даъвони мантиқан қувватлайди: «Ой чароғининг умри бир кечалик бўлганида ҳам кўршапалак қанотининг ели унинг нурларини сўндиришга қодир бўлолмайди». Бу фикрдан навбатдаги хулосага келиш мумкин: «Жаҳлу зулмат аҳли» — булар бамисоли кўршапалаклардир. Болаликда имон ва виждони нурланганларнинг покиза диллари эса қамар чароғидай гап. Ҳазрат Навоий шеърда айти шундай қисмат хусусида ўйлаш ва қайғуришга урғу берганлар десак хато бўлмайди.



«УМРИН АБЛАҲ КЕЧУРУБ...»

Умрин аблаҳ кечуруб гафлат ила,
Нукта ўрнигаки тортар харрос.
Бир эшакдурки, тағофил юзидин
Қилғай изҳор наёпай аррос.

Нодон ва ярамас кимсаларга юзма-юз келганимизда, кўпинча «аблаҳ» деган сўзни ишлатамиз. Лекин улар нега бундай, бунинг туб сабаби нимада эканлигини унча мушоҳада қилавермаймиз. Инсоннинг онг ва билими нақадар юксалса, у ҳайвонлик хусусиятларидан ўшанча узоқлашади. Онг ва идрок тубанлиги эса уни ҳайвонга яқинлаштиради. Англамаслик — фожиа. Тушунмаслик — кулфат. Нафсу ҳирс қафасида яшаш — мусибат. Қитъа шулар тўғрисида ҳам фикр қўзғайди. Ва сиз беихтиёр ўзингизча аблаҳликнинг ўқ илдинини очгандай бўласиз. Аблаҳлик — умрни гафлатда ўтказиш экан. Гофил бандаларнинг ҳаммаси аблаҳлардир. Гофиллик уларни эшакка яқинлаштиради. Гофил киши умр моҳиятини тушунмайди, маънили фикр ўрнига «харрос» тортади. Мана шу «эшак»лар Ватаннинг шўри. Халқ қадри ана шу гумроҳлар туфайли шикаст тонади.



«ПОКЛАР ЖОНИ БЎЛУР ОЗУРДА...»

Поклар жони бўлур озурда тазвир ашкидин,
Кўзгу рухсори нечукким, занг тутқай нам била.
Ростлар кўнглини айлар тийра нодон ёвадин,
Шамъни ул навъким, жоҳил ўчургай дам била.

Поклик — зеҳн ва идрок тиниқлиги. Маънавий поклик — ахлоқ зиёси. У — ҳиссиёт ўткирлиги, кўнглининг ҳар турли губорлардан тозаланиши. Покиза юракда Руҳ шаффофлиги, англаш туйғулари ҳам ғоятда юксак бўлади. Унинг ўзига хос маъюслиги, сезгирлиги бор. Қитъанинг биринчи сатрида «поклар жони»нинг ҳийла ёки фириб кўзёшларидан озор чекиши сўзланган. Шоир бу озурдалиқни нам туфайли «кўзгу рухсори»нинг зангланшига нисбат беради. Айтайлик, бирор нодоннинг пойма-пой алжирашлари тўнка табиатли иккинчи бир гумроҳга ёмон таъсир кўрсатмас. Аммо бундай вайсақилик «ростлар кўнглини» тийра айлай олади. Бу эса жоҳилнинг «дам била» шамни ўчиришига ўхшайди. Ҳа, нодоннинг нафаси ҳам совуқ, дил ёруғлигига зиён етказувчидир.



«УЙЛА ҒАРҶИ МАЙДУРУРЛАР ХАЛҚ БУ ДАВР ИЧРАКИМ...»

Уйла ғарҶи майдурурлар халқ бу давр ичраким,
Шарънинг айнул-ҳаётидан асар мафҳум эмас.
Ул сифотким, баҳрнинг аччиғ суйида баъзи эл,
Топилур дерлар чучук сув ҳам вале маълум эмас.

Араб шоири ва олими Абул ФароҶ бундай деган экан: «Майнинг айтишича, ичган одам тўрт сифатга эга бўларкан. Дастлаб у товусга айланиб, ўзини кўз-кўз қиларкан, ҳаракатлари равон ва улугворлик касб этаркан. Кейин маймун қиёфасига кириб, ҳамма билан ҳазиллашиб, майнавозликка ўта бошларкан. Ундан сўнг шерга ўхшаб ўзига бино қўяркан, мағрурлиги тутиб, кучига ишониб кетаркан. Лекин охирида чўчқага айланиб, чўчқа сингари ахлатга ағанаб ётаркан».

«Май»нинг зукколигига қойил қолиш керак. Чунки у шунчаки гапираётгани йўқ, майхўрларни масхаралаб, уларнинг жирканч сифатлари устидан кулаётир. Ичкиликбоз кимсаларнинг маймун қиёфасига кириши — бу уларнинг ҳам ақлий, ҳам ихтиёрий равишда орқага чекиниши. «Шер»лиги ваҳшийлиги ва йиртқичлиги. Наҳотки, одам фарзанди чўчқа ҳолатига тушишни ўзига ор билмаса? Ҳа, ичкилик кишини ҳар қанақа тубанликка кўниктиради. Шунинг учун инсон қанча кўн ичса, яхши фикрлаш, завқ-шавқ билан меҳнат қилиш,



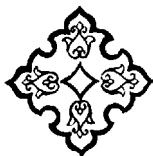
руҳ поклиги ва ҳиссиёт қувватидан ўшанча узоқ-лашади. Сархушлик ва мастликка исроф қилинган соатлар фойдали ишларга сарф этилса, инсоният ҳаёти нақадар хайрли ва ажойиб ўзгариш, юксалишларга эришарди.

Уйла гарқи майдурурлар халқ бу давр ичраким, —

дейди Алишер Навоий. Қандай даҳшатли фожиа бу. Майга гарқ халойиқдан нима ҳам кутиш мумкин? Шунинг учун улар имондан жудо, диёнатдан маҳрум. Ҳатто шариатдаги ҳаёт сувини фаҳмлашдан ҳам ожиз. Бу қанақа сифат дерсиз? Дарёнинг аччиқ сувида ширин сув ҳам топилади дейдиган ўжар бандаларнинг сифати.

Ул сифатким, баҳрнинг аччиғ суида баъзи эл,
Тошилу дерлар чучук сув ҳам вале маълум эмас.

«Ичкилик ичиш заҳар ичиш каби зарарлидир», дейди Сенека. Қўлга қадаҳ тутганда ҳеч қандай фойдага умид кўзини тикмаслик керак. Май денгизининг суви ҳамиша аччиқ, ҳамиша заҳарловчидир.



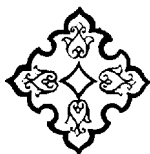


«КИМКИ ҮЗЛУК ИМОРАТИН БУЗДИ...»

Кимки ўзлук иморатин бузди,
Бўлди нақди фано анинг музди.
Ул иморатни бузмайин солиқ,
Бўла олмас бу нақдга молик.

Бу қитъа фано фалсафаси -- «ўзни кам қилмоқда ўзни кўргазмак» ҳолатидан баҳс этади. «Ўзлук иморати» — образли тушунча. Инсон тириклигини таъминловчи қувватлар йиғиндиси — «нафси ҳайвоний»ни шу иморатнинг пойдевори ёхуд устунлари дейиш мумкин. Кибру ҳаво, манманлик, молу давлат ҳирси, худпарастлик ва мансабпарастлик сингари майл ҳамда истаклар «ўзлук иморати»нинг жиҳозларидир. У бузилгач, буларнинг барчаси барҳам топади. Ва Руҳнинг боқий овозлиги бошланади. «Нақди фано»га даъвогар одамнинг Ўзлиги

Ишқ оташида покланиб, вужуди мутлақ билан топишади. Ўзлигида олий ҳақиқат нурини идрок қилган инсон ахлоқидан барча ёмон ва тубан хислатлар йўқолади. У ҳеч қачон энди ёвузлик қила олмайди. Ундаги маънавий покизалик, идрок ўткирлиги, теран Хаёл тўхтовсиз тараққий этади. «Ўзлук иморати»ни бузмоқ мана шулар учун керак. Акс ҳолда тасаввуф маслагига мансуб киши — солиқ, фақру фано «нақдиға» молик бўла олмайди.





«ТУРФА ИШ КҮРКИМ, ФАЛОН ҲАР ВАҚТКИМ, ҚИЛҒАЙ НАМОЗ...»

Турфа иш кўрким, фалон ҳар вақтким, қилғай
намоз,
Анда бир иш ғайри номашруъ зоҳир бўлмағай.
Гар қиёму гар қироат, гар рукуу, гар сужуд,
Ҳар не қилғай ўз еринда содир бўлмағай,
Бўлмағай ҳозир жамоатқа вале ёлғуз доғи,
Қилмағай то бир жамоат анда ҳозир бўлмағай,
Бовужудиким, жамоат айлағайлар барча ҳазл,
То имомат қилмағай осуда хотир бўлмағай.

Тўрт байтли бу шеър худпараст бир имом ҳақидаги ҳикоятдай ўқилади. У аслида чаласавод. Шунинг учун қайси вақтким, намоз ўқиса, албатта, «номашруъ» — шариат қондасига хилоф бир иш қилади. На қироат, на «сужуд» — сажда, на рукуу — ерга эгилиш, хуллас, «ҳар не қилғай» ҳеч бири «ўз еринда содир бўлмағай». Аммо шунга қарамасдан, у ниҳоятда иззатпараст, мақсади нуқул «жамоатдин ўзни мумтоз» қилмоқдир. Унинг худбин ва киборлигини шундан ҳам билиш мумкинки:

Бўлмағай ҳозир жамоатқа вале ёлғуз доғи
Қилмағай то бир жамоат анда ҳозир бўлмағай.

Жамоат эса: «То имомлигини кўз-кўз этмагунча хотири тинчимайди», дея унинг устидан куладилар.

Қитъанинг сўнгги икки байтида менимча, замонавий фикр бор. Уни ўқиб мушоҳада юритсангиз, кўз олдингизда атрофига ўн-ўн беш содиқ югурдагини йиғмагунча, мажлису йиғинларга қадам қўймайдиган иззатпараст бошлиқлар, илмий унвону даражалар кўзгусида «ўзни мумтоз қилмоқ»қа «ўч аллома»ларнинг ёқимсиз башаралари гавдаланади. Ўз-ўзига бино қўйиш ожизликни англатиб, ҳамма вақтларда ҳам кулгу қўзғайди.





«ФАЛОН КОТИБ АР ХАТНИ МУНДОҚ ЁЗАР...»

Фалон котиб ар хатни мундоқ ёзар,
Бу мансабдин ани қўпормоқ керак.
Юзин номасидек қаро айлабон,
Қаламдек бошин доғи ёрмоқ керак.
Қародин қароға берибон улоқ.
Қаламравдин ани чиқормоқ керак.

Бу қитъа «ғалат бигир» — хато ёзувчи котиблар танқидига бағишланган. Унда гўё чаласавод хаттотлар учун жорий қилиниши лозим бўлган чора ва жазо турлари белгиланган. Биринчиси, ғалатга йўл қўювчи котибни мансабдан маҳрум этмоқ керак. Иккинчиси, унинг юзини «номасидек қаро айлаб», қаламга ўхшатиб бошини ёрмоқ ҳам керак. Учинчиси, унга ўзига муносиб бир улов бериб, «қаламравдин» — мамлакатдан уни чиқариб юбормоқ лозим.





«ҚИБЛАТУЛ КУТТОБКИМ, ДЕРЛАР АНИ СУЛТОН АЛИ...»

Қиблатул куттобким, дерлар ани Султон Али, Ким қазо қилки масахлик хомаси ёзмас ғалат. Қайси қитъамники ёзди борди андин шеърлик, Эл солурлар жузвдонғаким эрур бир қатъа хат.

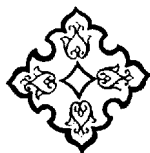
Маълумки, Султон Али Машҳадий ўн бешинчи асрда етишган буюк санъаткор хаттот бўлган. У ўзига хос хаттотлик мактабини яратган. Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлиги даврида Султон Али Машҳадий Ҳиротда Мир Алишер Навоий ва Абдурахмон Жомийлар билан ҳамкорликда ишлаган. «Хушнавислардин агарчи хили киши бор эди, вале барининг саромади (олдингиси) настаълиқда (хат тури) Султон Али Машҳадий эрди», — дейди Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Ҳазрат Навоийнинг Султон Али Машҳадий қўли билан кўчирилган девонлари ва «Хамса»си, Шайх Саъдий девони ва Ҳусайн Воиз Кошифий каби ижодкорларнинг асарлари чинакам санъат намуналари ҳисобланган. Султон Али «Қиблатул куттоб» — «Котиблар қибласи», «Султонул хаттотин» — «Хаттотлар султони» унвонлари билан янада машҳур бўлган.

Шунинг учун Мир Алишер Навоий ҳам бу улуг хаттот мадҳидаги сўзларини «Қиблатул куттобким, дерлар ани» деб бошлаган. Шоир таърифида Султон Али мутлақо ғалат — хато ёзмайдиган

хома — қалам соҳиби — «комил қаламзан». Унинг хатлари гўзаллик ва нафисликда ҳам тенгсиз. Бунинг бир исботини ҳазрат Навоий Султон Али томонидан кўчирилган қитъалари мисолида тасдиқлайди:

Қайси қитъамники ёзди борди андин шеърлик
Эл солурлар жузвдонғаким эрур бир қитъа хат.

Ўта камтарлик билан айтилган «борди андин шеърлик» сўзларини «хат жозибаси туфайли ёзганларим ҳақиқий шеърга ўхшаб қолди» маъносида англаш керакки, шоирнинг Султон Али кўчирган қитъалари эл «жузвдон»лари (чармдан ишланган кичкина палка) да бир энликкина муқаддас битикдай асраб-авайланганлиги шубҳасиздир.





..
«ЙЎЛДИН ОЗДИ ҲАР МУЛОЗИМДИНКИ
ҒАФЛАТ АЙЛАДИНГ...»

Йўлдин озди ҳар мулозимдинки ғафлат айладинг,
Будур ойин гар гадолиғдур ишинг гар шоҳлиғ.
Уркудор элдекки чиқти кеча йўлдин маркаби.
Кўз юмуб очқунча чунким қилмади огоҳлиғ.
Олам аҳлида мулозимлар эрур ҳайвон киби,
Қайси ғафлат англоғоч зоҳир қилур бераҳлиғ.

Мулозим — подшоҳ ёхуд нуфузли амалдор ёнидаги хизматкор. Улар амиру умаро, вазиру мансабдорларнинг ижрочилари бўлишган. Қитъада фаҳмсиз мулозимлар танқид қилинган. Шу маънода фаҳмсизликни йўлдин озмоқ деб англаш ҳам мумкин. Лекин ҳазрат буни назоратсизлик билан боғлайдилар. «Гар гадолиғдур ишинг гар шоҳлиғ»дур, шунин билгилки, ҳар мулозимдинки ғафлатда қолдинг, у албатта, тўғри йўлдан чалғийди, бу уларга одат бўлиб қолган. Бу фикр иккинчи байтда салгина ғофиллик сабабли улови йўлдан чиққан мудроқ кимсалар ҳолатини эслатиш билан далилланади.

Афсуски, олам аҳли ҳанузгача ҳайвон каби мулозимлардан қутулгани йўқ. Улар бор. Улар ҳамон давлат идораларида мустаҳкам мавқега эга. Буни доимо инобатга олмоқ керак. Акс ҳолда эса Мир Алишер Навоий таъкидлаган ғофиллик юзага келади.



«ХҮБ ЭКАН ЧОҒДАКИ МУСТАҒНИ ЭДИНГ, КЕЛМАС ЭДИНГ...»

Хўб экан чоғдаки мустағни эдинг, келмас эдинг,
Ўтти чун хўблугунг жавр манга еткурма.
Кўп келур вақту оз келмакинг эмгатти мени,
Оз келур вақтда кўп келмак ила ўлтурма.

Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон»ида шундай ҳикоят бор: Бир дарвиш шон-шуҳратли бир подшоҳ билан тез-тез учрашиб, ёқимли суҳбатлар қуришар экан. Кунлардан бирида у шоҳ юзида қандайдир малоллик изларини сезибди-ю, бунинг сабабларини ўзича мушоҳада қилибди. Лекин тез-тез келишидан бўлак сабаб топмабди. Шундан бошлаб шоҳ ҳузурига қатнашни тўхтатибди. Орадан анча вақт ўтибди. Шоҳу дарвиш йўлда учрашиб қолишибди. «Эй дарвиш, — дебди ҳукмдор, — нечун мендан алоқани уздинг, келиш-кетишдан қадамнинг нега тийилди?» Ушанда дарвиш: «Мен келишимдан чеҳрангга малол кўргандан, «Нега келмайсан?» — дея савол эшитиш яхшироқ эканини англадим», — деган экан.

Одамлар аро борди-келди кўпчиликка жуда жўн иш туюлиши мумкин. Аслида эса бундай эмас. Дарвишнинг зукколиги шундаки, муомала-муносабатдаги зўрма-зўракилик, ички самимиятсизликни пайтида сезиб, вақтида инсоний қадри ва нафсонияти муҳофазаси ҳақида ўйлай олган. Акс ҳолда

у шоҳ олдида кундан-кун ўзини камситаверарди. Бориш-келиш — меҳр ҳаракати, бир қалбнинг иккинчи бир қалб билан учрашиш соғинчи, маънавий-ахлоқий бирлик фурсати. Буларни чуқур фаҳмламаган кимсалар Заҳириддин Муҳаммад Бобур айтганидай, гоҳо бориш-келишини «лутф этиб», дўсту биродарларини ўқситсалар, баъзан уларда ёқимсиз таассуротлар пайдо қиладилар. Мана Мир Алишер Навоий томонидан танқид қилинган кимсани олайлик. Унинг турмуши фаровон, ишлари юришган чоғида атайин тортинчоқликка берилган — бориш керак бўлган жойга бормаган. Бу хўблуг фурсатлари ўтгач, у оёғини тортган кишиникига кўпроқ кела бошлаган. Аммо унинг ҳар келиши уни қарши олувчига жабр орттиришлигини бу ҳавойи дўст англашдан ожиз. Чунки у кўп келиш зарур вақтда «оз келмак» одамни қийнаши, маҳзунлаштириши, бунинг акси ўлароқ «оз келур вақтда кўп келмак» ҳам азоблашини кўнгилдан кечирмаган. Бундай кимсалар ҳаётда кўп учрайди. Бироқ меҳру оқибати суст, ўз аҳволига қараб турланадиган ҳар қандай яқин кишига:

Кўп келур вақту оз келмакинг эмгатти мени,
Оз келур вақтда кўп келмак ила ўлтурма,—

дейиш керак.





«ЮЗ ТУМАН НОПОК ЭРДИН ЯХШИРОҚ...»

Юз туман нопок эрдин яхшироқ
Пок хотинлар аёғининг изи,
Лут ўғлин кўрки солди тийралик
Динға нафс илгида таъби ожизи,
Даҳр аро ёқти саёдат машъалин,
Пок равлиқтин расулуллоҳ қизи.

«Нопок» деган биргина сўз одамнинг барча яхши хусусиятини йўққа чиқаради. Балки шунинг учун Мир Алишер Навоий юз туман нопок эрдин пок хотинлар аёғининг изини ортиқ ва қадрлироқ бил, деганлар. Анбар Отин шеърларидан бирида аёл юксаклигини тан олмаган эркакларнинг фикрларини ифодалаб: «Эрни хотиндин афзал қилиб яратган дейдилар», деб ёзганди. Бу — қолоқлик ва ожизликнинг ҳукми. Аёл учун покликдан кўра афзаллик йўқ. Буни Ҳазрат Алишер Навоий пайғамбар Муҳаммад алайҳиссаломнинг қизи (расулуллоҳ қизи) Биби Фотима мисолида таъкидлайди. Иккинчи байтдаги далил — «ўз қавмини маънавий бузуқликлардан қайтариб, тўғри йўлга сола олмаган Лут пайғамбар тасарруфидаги воқеалар»га (Е. Исҳоқов) покизаликдан Ҳасан ва Ҳусайн сингари саодатманд ўғилларга она бўлган Биби Фотима тақдири қарама-қарши қўйилади.



«ЧУН МАНГА ЛУТФ ЭТТИ ШОҲ...»

Чун манга лутф этти шоҳ девонда муҳр,
Бу эди элдин қуйи муҳр урмоғим.
Ким эрур нафси саркаш маъниға,
Барчадин бўлғай қуйи ўлтурмоғим,
Чун шикастаи нафс ҳосил бўлмади,
Мундин ўлди муҳрни синдурмоғим.

Тарихчи Мирхонд «Равзат-ус-сафо» китобида Ҳазрат Алишер Навоийга муҳрдорлик мансаби берилганлиги ҳақида ёзади: «Хайру эҳсон, латофат ва кўнгил зарофати бобида амир Алишернинг тенги йўқлигидан жаҳонгир подшоҳнинг (Ҳусайн Бойқаро назарда тутилган — И. Ҳ.) хотири ҳамма вақт унга мойил бўлиб, улуғлик, вазирлик ва амирлик мартабасини унга инъом этди. Сўзнинг қисқаси шулки, аввал ул ҳазрат улуғ муҳрни амир Алишернинг қўлига тутқазди ва ул амир бир неча вақт муҳрдорлик лавозимида қойим туриб, хизматкорлик поясини юқори осмондан ҳам ўтказди».

Орадан анча муддат кечгач, шоир бу мансабни тарк этмоқчи бўлади ва мақсадини подшоҳга етказди. Илтимос қабул қилинади. Лекин Ҳусайн Бойқаро Мир Алишер Навоийни янада юқорироқ мартабага — девони олий амирлиги мансабига тайинламоқчи бўлади. Шоирнинг қаршилигига қарамасдан, бу иш амалга оширилади. Ҳусайн Бойқаро

«маълум соатда муҳр боссин» учун ҳазрат Навоий қўлига нишон берганида у киши, Мирхонд айтмоқчи, «нафси синиқ бўлганидан, нишоннинг шундай жойига муҳр босадиким, ундан пастроқда муҳр бошига» жой қолмайди.

Бу қитъа ана шу воқеалар таассуротида ёзилган. Биринчи сатрдаги «чун манга лутф этти шоҳ...» деган фикр — тарихий ҳақиқатга тўла мос фикр. Иккинчи сатрдаги гап ҳам тўғри: муҳр энг қуйи жойга босилган. Бунга Мирхонднинг сўзлари гувоҳлик бериб турибди. Олимнинг эътирофича, «хосу авомни» ҳайрон қолдирган бу воқеанинг содир бўлишига сабаб Алишер Навоийнинг бағоят камтарлиги, камсуқумлиги, хуллас, нафси синиқлиги. Бироқ нафснинг шу қадар шикастлиги ва табиатидаги хоксорликдан Ҳазрат Навоийнинг ўзлари қаноатланганмилар? Йўқ, ундай бўлмаган. Барчадин «қуйи ўлтурмоғ», сиртдан назар ташланганда, фавқулодда ишмас. Аммо ўша вазиятда Мир Алишер Навоий учун бу жиддий ҳолат эди. Чунки ғурур ва «нафси саркаш»ни мағлублиги тасдиқдан ўтказилганди.

Мирхонднинг гувоҳлигига кўра, ўшандан сўнг Мир Алишер Навоий муҳр босган жой «муҳрга эга бўлган ҳар бир мансабдор орасида талаш» бўлган экан. Ҳазрат Навоийдан ибрат олиш мумкин. Бироқ ҳеч бир ишда у билан мусобақа қилиш имкони бўлмаган. Шеърнинг охириги байтидаги мазмунга диққат қилинг:

Чун шикастаи нафс ҳосил бўлмади
Мундин ўлди муҳрни синдирмоғим.

Албатта муҳр синдирилмаган. Лекин «шикастаи нафс ҳосил» бўлмагач, барибир чора ахтариш керак-ку! Чора топилган. Шунинг учун ҳам улуг

шоир муҳрни хаёлан синдириб ташлаган. Таниқли олим Алибек Рустамов нафснинг ахлоқий жиҳати билан боғлиқ истилоҳий сўз ва бир неча ибора маъноларини изоҳлаб, «нафси мутмаинна»ни бундай шарҳлайди: «Нафси мутмаинна» иборасидаги «мутмаинна» сўзи ишонч ҳосил қилган, хотиржам бўлган деган маънодадир. «Нафси мутмаинна» соҳибларининг нафси батамом жиловланган бўлиб, булар нафснинг ғалаёнидан қутулган хотиржам кишилардирлар. Бошқача қилиб айтганда, булар нафс талабларини хаёлга ҳам келтирмайдиган азиз кимсалардир. Буларга энг юксак инсоний хислатлар хосдир. Мир Алишер Навоий муҳр босмоқ маросимида ҳам энг юксак инсоний хислатлар соҳиби эканлигини намойиш қилган эдилар.





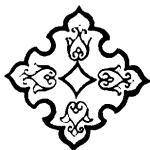
«БҮЙНУМА ЯШМ ОСИЛҒОНДИН ЭМАС...»

Бўйнума яшм осилғондин эмас,
Буки заъфимғадур бўлғай фош,
Ип билан боғлади бўйнуمني фалак,
Ҳар қадам урмоқ учун кўксума тош.

Шеър қаҳрамони — бўйнида тош осилғлик киши. У кўринишдан бағоят заиф. Касалманд. Яшм — бало-қазолардан асровчи тош. Шунинг учун тошни бўйинда кўрганлар одатий хулоса билан чегараланишлари табиий. Лекин у «шифо учун эмас», «жафо учун» осилган тош. Бу — фалакнинг қилмиши. Раҳмсиз тақдир дардманд, олам билан чиқиша олмаган одамнинг кўксига «ҳар қадам»да тош урмоқ, тош билан кўксини эзмоқ, учун бўйнига бўғов солган:

Ип била боғлади бўйнимни фалак,
Ҳар қадам урмоқ учун кўксима тош.

Бу сўзлар жабру жафо ва эркисизлик ҳасратини акс эттириб турибди.

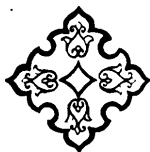




«УЙ ИЧРА ҲАМ КИТОБА ҲАМ ИЗОРА...»

Уй ичра ҳам китоба ҳам изора
Заруратдир туганган чоғда қилмоқ.
Йўқ эрса ул уй ўхшар бир кишига,
Ки анда бўлмағай иштону белбоғ.

Бошланган меҳнат охирига етказилмагунча, мукамаллик бўлмайди. Масалан, уй қурилдими, ундаги ҳамма нарса жой-жойида ва бут бўлиши шарт. Китоба — бино деворига нақшланадиган ёзув. У қабр тошларига ҳам ўйилади. Изора — уй деворининг ер билан тоқча орасига қўйиладиган тош қоплама. Уй қурилиши тугатилдими, демак, буларни ҳам ўша чоғдаёқ амалга ошириш зарурдир. Улар «Йўқ эрса ул уй ўхшар бир кишига, Ки анда бўлмағай иштону белбоғ», дейдилар ҳазрат. Ғоятда ибратли ўхшатиш, танбиҳли мантиқ.





«ҚАНОАТ ГҮШАСИН ТУТҚИЛКИ...»

Қаноат гўшасин тутқилки, чун анқо
бу даъб этти,
Анга қушлар ичинда қурб қофида
нишимандур.
Чу парвори товугнинг оғзи тинмас
туъмадин гарчи,
Улар охир анга аввал катак зиндони
маскандур.

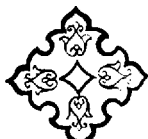
Ҳазрат Навоий «Маҳбубул қулуб»да: «Қаноат бир қўрғонки, унга кирсанг, нафснинг ғалвасидан қутуласан», — дейдилар. Қитъада эса «Қаноат гўшаси»га рағбатлантирилган. Лекин бу гўшага чорлашдан ҳам мурод ўша: нафс ғалвасидан қуту-

либ, дўст-душманга муҳтожликдан озод, хоксорликда яшашга ташвиқ этмоқдир.

Ривоятларга кўра, Анқо — номи бору ўзи йўқ афсонавий қуш. У гўё қушларнинг подшоҳи бўлиб, Қоф тоғида яшармиш. Қитъада акс эттирилган мантиққа биноан, Анқонинг Кўҳи Қофда муқим туриши гўёки қаноат гўшасига содиқлик одатидир. Айни шу хислати туфайли унинг қисматида барча қушлар билан яқинлик битилган. Унинг уяси ҳам «қурб қофи» — яқинлик тоғида. Бу Анқонинг қушлар подшоҳи эканлигига ишора. Мир Алишер Навоий кўз ўнгида қаноатли киши — Анқосифат. Анқо эса қаноатли одам тимсолида гавдаланган.

Чу парвори товуғнинг оғзи тинмас
туъмодин гарчи,
Ўлар охир анга аввал катак зиндони
маскандур.

Ҳазрат Навоий мана шу сўзларни ёзмаганларида, биз қаноатли одамлар билан, тамагир кимсалар ўртасида бу қадар фарқ, табиатан кескин тафовут мавжудлигини аниқ тасаввур қилолмаган бўлардик. Дарҳақиқат, товуқни қанча парвариш қилсангиз, унинг оғзи ўшанча тинмайди. Аммо у шўрликни тама хирси шу даражада мағлуб қилдики, ҳурлигини бутунлай унутади. У қамалган катак ҳурлик масканимас, зиндон. Тама туйғусининг ўзи ҳам бир зиндондир. Бу тасвирдан сўнг шеърхон тамагир зотларни катакдаги товуқ қиёфасида кўргандай бўлади. Ва бундай қулликнинг илдиэларини ўзича кенгроқ текширгиси келади.





«ҲИММАТ АҲЛИКИ ЭРУР...»

Ҳиммат аҳлики эрур тузлук аро сарв киби,
Даҳр бўстонида сарсабзадуру озода.
Улки сув янглиғ эрур паст ниҳоду кажрав,
Чекиб афғон анга тинмаслиғ эрур омода.

Ҳиммат аҳли ким? Энг аввало, саховатли кишилар. Шунинг учун ҳазрат Навоий «ҳиммат аҳлининг ихтисоси — саховатдур», деб белгилагандирлар. Ҳимматли бўлмоқ — покизалик, ҳиммат — қашшоқликда ҳам тубанлик қилмаслик, ҳар қандай вазиятда ҳам эл файзи ва роҳати учун қайғуришдир. Унинг чироғи — изтироб. Инсон руҳида шу чироқ нурлари порламаса у ҳеч пайт холис ҳиммат кўрсата олмайди. Мир Алишер Навоий ушбу қитъада ҳимматли зотларга хос асосий бир фазилатга диққатни қаратганлар. Бу фазилат — тўғрилиқ. Сарв — тик ўсадиган хушқомат бир дарахт. У қишин-ёзин ям-яшил. Баргларидан анвойи ҳидлар тараларкан. Ҳазрат Навоий ҳиммат аҳлининг тўғрилигини сарвга қиёслаганлар. Демак, ҳимматли одамлар борки, бу дунё обод, эзгулик барглари сарғаймасдир. Даҳр бўстонида не ўзгаришлар, неки тебранишлар содир бўлмасин, улар ростлик эътиқодларида собит қолаверадилар. Бундоқ қараганда, қайсидир насликларда шарқираб оқаятган сув кимларнингдир чанқоғини босар, шу сув шарофатидан

қай бир ерларда яшиллик унар. Бу ҳам ҳиммат. Аммо Мир Алишер Навоий сув янглиғ тубанликларда эгри йўллардан ҳаракат қилиб, тинмасдан шовқин соладиган бандаларни ҳаммат аҳли қаторига қўшмайди. Бунда сабаб аниқ, албатта. Биринчидан, ҳимматли табиати пастликка кўникишимас, юксакка кўтарилишни талаб этади. Шу маънода уни «баланд парвоз лочин» ҳам дейиш мумкин. Иккинчидан, у заррача бўлсин, эгрилик билан чиқиша олмайди. Учинчидан, у ҳовлиқма жилға сингари «афғон» чекувчи эмас. Хуллас, ҳикмат тўғрисида фикрлаганда мана шу ҳақиқатларни ҳам унутмаслик керак.





«ТЕНГРИ ХОНИН...»

Тенгри хонин очуқ ақида қилиб,
Халқдин рўзи истаган гумроҳ.
Уйладурким тенгиз қироғингда,
Рўза очмоққа кимса қозғай чоҳ.

Ривоят қилинишича, Мусо пайғамбар фиръавн қавмидан қочиб, ёлғизлик, бечоралик ва очликдан толиққанда: «Парвардигор, ёлғизман, хастаман, бечораман», дея зорланганида унга ғойибдан шундай жавоб бўлган: «Эй Мусо, мендек дўсти бўлмаган ёлғиздир, мендек табиби бўлмаган одам хастадир, мен билан алоқасини узган банда бечорадир».

Урта аср одамларини худони энг содиқ дўст, ҳар қандай дардларига дармон берувчи табиб, барча чорасизликлардан халос этгувчи олий қудрат деб билганликлари учун айбланиш, албатта, гумроҳлик бўлурди. Уларнинг дунёқарашида худо қандай мавқени эгаллаган бўлса, уни биз ўшандай тарзда шарҳлашимиз керак. «Худо тиш берибдими, ризқини ҳам беради. Унинг дастурхони шоҳу гадо учун очиқ», — дейишган аждодларимиз. Ва насиба улашишда худонинг саховати улуғлигига ишонишган. Қитъада шундай нуқтаи назардаги одамларнинг танқидий муносабатлари асос этиб олинган. Булар

тангри дастурхонининг очиқлигига ишонувчилардир. Шоир шуларнинг номидан иккинчи бир тоифа кимсаларнинг вакилларини фош этган. Хўш, улар кимлар? Эътиқодсиз ва мунофиқлар. Уларнинг иккиюзламачилиги шундаки, зоҳиран, яъни ташқи кўринишдан «тенгри хони»нинг ёзиқлигига гумон билдиришмайди-ю, ичдан эса халқдан ризқу насиба тилашади. Бу -- уларнинг ғофиллиги. Шунинг учун ҳам ризқ-рўзини халқдан тама этган риёкорлар намоёнчасини ҳазрат Навоий гумроҳ деб атайди. Ва уни денгиз қирғоғида турган бўлса-да, чуқур қазиб, сув чиқариб рўзасини очмоқни хоҳлаган довдирга ўхшатади.

Қитъада ифодаланган маънонинг икки жиҳати бугунги ўқувчи учун жуда эътиборли. Биринчиси, ўз қорни ва манфаатини кўзлаб халқдан тама қилмаслик; иккинчиси, эътиқодда субутсиз бўлмаслик.





«КҮБ ОЛТИН, КУМУШ СОРИ ҚҮЛ
СУНМОҒИЛ...»

Күб олтин, кумуш сори қўл сунмоғил,
Ки тутсанг кафингни қора ранг этар.
Кўнгулда доғи майлини асрама,
Ки кўнгулни доғи ҳам ул ранг этар.

Буюк ҳинд ёзувчиси Рабиндранат Токурнинг «Мерос» номли ҳикояси бор. Унинг бош қаҳрамони Жогонатх Кундо деган молпараст чол. Арзимаган чиқимга ҳам тиш-тирноғи билан қарши. Имкони бўлса-ю, ҳеч нимага пул сарфламаса. Унинг хасислиги туфайли ота-бола ўртасида тез-тез жанжал чиқади. Келини қаттиқ касал бўлганида у табибни: «Қиммат дори ёзибсан», деб ҳайдаб юборади. Келин ўлади. Лекин у: «Дори ичган одамлар ўлмай-дими? Хўш, агар қиммат дори қутқарса, подшолар нега ўлади?..» — дея ўзини оқлашга куч топади. Шу воқеа сабаб ўғил отаси билан орани бутунлай очиқ қилади. Чол ҳатто ўғлининг уйдан кетишидан хурсандлигини ҳам яширмайди. Чунки сарфу харажатлар энди янада камаяди. Вақт ўтган сайин ёлғизлик азоблари уни қийнай бошлайди. Шунда у отаси билан кетиб қолган тўрт яшар набираси Гокул-годрони тез-тез эслайди. Ва ўзининг очкўзлик, ҳарислик билан йиққан молу давлатини унга мерос қолдириш ҳақида хаёллар суради.

Кунлардан бирида туш пайти кўчада айланиб

юрган Жогонатх нотаниш болани кўриб қолади. Маълум бўлишича, бу бола отаси мактабга бермоқчи бўлгани учун қаёнлардандир қочиб келган экан. У чолникида яшай бошлайди. Хуллас, Жогонатх бутун бойликларини Нитай Пал исмли шу болага топширишга қарор қилади. Чунки у паймонаси тўлиб қолаёзганини аниқ сезаётган эди. Бир куни чол бир йўловчидан Домодор Пал деган одам уйдан қочиб кетган ўғлини қидириб юрганмиш деган хабарни эшитади-ю, туш пайтида болани уйига қамаб, қаёққадир ғойиб бўлади. Қайтиб келгач, ярим тунда болани етаклаб йўлга чиқади. Улар чакалакзордаги бўш бир ибодатхонага етиб келишади. Бир тошни суриб қорачироқ ёниб турган ғорга киришганда боланинг бутун борлигини қўрқув эгаллайди. Ғорнинг ичида ҳар турли мис кўзалар. Бола қизиқиб кўзалардан бирига назар солади — унинг ичида рупия ва олтин тангалар лиқ тўла. «Бу кўзалардаги ҳамма пулу олтинлар сеники», — дейди чол ва бола билан биргаликда ибодат қилади. Кўп ўтмай ғорнинг бадбўй ҳавосидан боланинг боши айланиб, қўл-оёқлари ҳолсизлана бошлайди. Чол юқорига чиқиб, нарвонни тортиб олади. Пастдан эса: «Амаки, мен отамнинг олдига кетаман», деган бўғиқ овоз эшитилади... Шундай қилиб, у ғор оғзига тош қўйиб, тош устига тупроқ сепади, ибодатхонанинг сочилиб ётган ғишт ва шағалларини тўқади. Чол шу иш билан машғул экан, бирдан кимдир уни чақиради:

— Ота.

Чол ер тепиб гўё болага гапирари:

— Жим. Биров эшитади...

Яна кетма-кет: «Ота», деган овоз янграйди. Чол орқасига ўгирилиб қараса, ўз ўғли Бариндобои турибди.

— Ота, эшитишимча, ўғлим сенинг уйингда

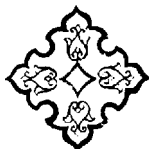
яшириниб юрар экан, уни менга қайтиб бер,— дейди у.

— Сенинг ўғлинг?

— Ҳа, Гокул, энди уни Нитой Пал деб атайдилар, мен эса Домодорман, сен шундай «шуҳрат» қозондингки, биз номимизни ўзгартиришга мажбур бўлдик.

Бу сўзларни эшитган чол қўлларини олдинга чўзиб, гўё ҳавога таянмоқчи бўлади-ю, ерга қулаб тушади...

Мана, сизга бойликка ҳирс қўйган кишининг қисмати. Бизнингча, бу қайғули воқеада «Кўб олтин, кумуш сори қўл» чўзишининг оқибатлари бутун даҳшати билан аксини топгандир. Мир Алишер Навоий қитъаси ва Рабиндранат Токур ҳикояси деярли битта моҳиятни ифодалайди. Айтиш мумкинки, шеърдаги гоя ҳинд адибининг асарида характер яратиш орқали гўёки тасдиқланган ва ривожлантирилгандир. Токур тасвиридаги Жогонатх Кундо ҳам кўнглида «кўб олтин, кумуш» майлини асраб-авайлаган кимса. Шу майл касофатида унинг «кафи»гина эмас, қалби ҳам қорага чулганган. Аммо олтину бойлик ҳирси унинг қалбинигинамас, келажагини ҳам юлиб ташлаган. Бойликка ўчлик такаббурликни, такаббурлик телбаликни туғдиради, дейишади. Рост гап. Акс ҳолда шўрлик чол ўспирин бола тимсолида умид ва келажагини ўз қўли билан горга дафн этармиди? Ҳа, бойлик майли — бу, чиркинлик ва кулфат дояси эканлигини сира унутмаслик керак.





«АҲЛИ МАЪНИ ГУРУҲИДА...»

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин.
Ким буларға гадолиғ ортиқдур,
Аҳли суратқа подшолиғдин.

«Суврат аҳли» деб ҳар бир нарсанинг ташқи кўринишига қараб, унга юзаки муносабатда бўладиган кишиларга; «маъно аҳли» деб нарса ва ҳодисаларнинг сабаби, натижа ва оқибатларини ўйлаб оқилона муносабатда бўладиган шахсларга айтилади»,— дейди профессор А. Рустамов.

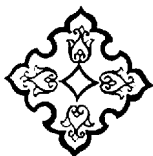
Аҳли маъни — фикр одамлари. Фикрсиз халойиқнинг онгида маъни чуқурлиги бўлмайди. Фикрлаш — ҳақиқатни англаш эҳтиёжидир. Бу эҳтиёж ҳамма нарса тўғрисида мустақил мушоҳада юритмоқ заруратини туғдиради. Мана шундан ахлоқий уйғоқлик бошланади, одам ва олам тақдирига виждон назари билан қарай олиш қобилияти шаклланади. Аҳли маъни гуруҳига мансуб бўлмоқ бу, оқил ва доно, камтар ва олижаноб, ҳақиқатсевар ва фидойи бўлмоқ деганидир. Бундай фазилатларга эга зотларнинг йиғини тафаккур базмига ўхшайди. Чунки унда Ақл оддий сўз ва тушунчалардан эмас. Диёнат, Адолат, Инсоф, Имон, Ишқ, Дард туҳфаларидан баҳра олади. Мана шунинг

учун Мир Алишер Навоий аҳли маъни гуруҳида гадо бўлишдан ҳеч ор айламасликка чақирган. Ва:

Ким буларга гадолиғ ортуқдур,
Аҳли суратқа подшолиғдин,—

дея олдинги гапини таъкидлаган. Бу даъватнинг замирида фикр кишиларининг қисмати учун қайғуриш ҳам бор. Аҳли сурат — жонсиз суратга ўхшаган зотлардир. Булар орасида ўтирилгани замон подонликнинг қўланса ҳидлари гуш этиб димоққа урилиши, бақрайган нигоҳларидан юрак сиқилиши мумкин. Бундай кимсаларнинг сўз ва ҳаракатларидан руҳ кўп озор чекади. Фикр зиёси аллақандай қоронғулик билан дуч келгандай бўлаверади.

Ҳазрат Навоий доимо ҳақдирлар: «аҳли сурат» ларга шоҳ бўлгунча маъни аҳли йиғинида гадо бўлмоқ минг карра афзалдир.





«ЖОН БАСЕ ҚИЛДИМ ФИДО...»

Жон бaсе қилдим фидо ул ҳусн
миръоти учун,
Оҳ кўп чектим вафосида анинг
шому саҳар.
Ҳар нафаским хизматидин ғойиб бўлдум
ўйла бил,
Ким мени умрида ул бадмеҳр
кўрмайдур магар.
Ўз-ўзум бирла дер эрдимким
недин бу навъ экин,
Айлабон огоҳ хирад деди менга,
эй беҳабар.
Мунда рамзедур дақиқ, аммо
қилай равшан санга,
Ким латофатда сафо кўзгусидур
ул сиймбар.
Англаким то кўзгунинг оллида сен,
кўнглида сен,
Чунки бординг оллидин, йўқ кўнглида
сендин асар.

Бу қитъада ёр «ҳусн миръоти» — ҳусн ойнаси сифатида тасаввур қилинган. Лирик қаҳрамон поклик, софлик ва тиниқликда кўзгуга тенг ўша маъшуқаси учун кўп оҳ чеккан. Шому саҳар унинг вафосини тилаган. Унга шундай туюлганки, у қайси



«БАЙТУЛ ҲАЗАНҒА КИРСАМ...»

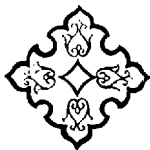
Байтул ҳазанға кирсам улустин қочиб даме,
Атрофдин ғубори малолат манга ёғар,
Силкай деб ул ғуборни чиқтим чу кулбадин,
Эл жовру зулмидин бошима юз бало ёғар.

Мир Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб»нинг муқаддимасида: «... гоҳ пасткаш ва бахил кишилар қошида хўрландим ва разил-нокаслар олдида эътиборсиз бўлдим... гоҳ тентаклик маҳалласида разил кишилар бўйнимга муштладилар... гоҳ шаҳрим эли жабридин ғарибликка тушдим ва ғариб кишиларга қўшилдим... гоҳо тоғлар чўққиси оромгоҳим бўлди ва саҳро этаги паноҳим бўлди. Ва гоҳо бу қийинчиликларга чидолмай, ватанимга қайтдим, ёлғизлик хилватгоҳида ётдим», — деб ёзадилар. Бундай қайд ва эътирофлар ҳазрат Навоий шеърларида акс эттирилган ёлғизлик ҳисларининг илдизларини теран кўриш, уларнинг маъноларини тўғри мушоҳада қилиш имконларини кенгайтиради. Ҳазрат учун ёлғизлик гўшаси гўёки нажот қалъаси. У киши тинимсиз равишда мана шу «қалъага» қочмоқ, бекинмоқ истайдилар. Нега? Чунки улуғ шоир танҳоликда, яъни узлат эшигини очиб ичкари киргандагина дард ва оғриққа тўлган қалбини ташқи ранжу балолардан қутқазгандай сезади ўзини. Лекин бу сезги ҳам муваққат. Ҳар қандай буюк санъаткор

ёлғизликда ҳам ёлғизлигини толмаган шахсдир. Бу — оғир қисмат. Бу — доимий изтиробга маҳкум тафаккур ҳаёти. Қитъа мана шу ҳақда. Тасаввур қилинг: шоир улусдин қочиб «байтул ҳазон» — ёлғизлик ғамхонасига кирган. Аммо шу қайғу уйида ҳам атрофдан унга малолат ғуборлари ёғилади. Табиийки, ташқаридан ёпирилаётган бу малолликка сезгир юрак бефарқ бўлмоғи мумкин эмас. Шунинг учун шоир уни чанга ўхшаб силкитиб ташламоқ умидида кўчага отилади. Шунда нима бўлади денг? Ёмғирдан қутулиб дўлга тутилди, деганларидек, унинг бошига «эл жаври зулмидин» юз бало ёғилади. Мир Алишер Навоий бир байтида:

Кишига неча келса мушкул ҳол,
Ҳикмату ақл анга эрур ҳалол, —

деган эдилар. Улуғ шоир не-не мушкул ҳолларга гирифтор бўлмасинлар, уларнинг барчасини у киши ақлу дониш билан қаршилаган ва енгганлар. Ҳазрат Навоийнинг руҳи ғусса ва қайғулар ичида ҳамиша голиблигини сақлаган. Бу эса биз учун меросий фазилат бўлмоғи керак.





«ЭРУР ОРИФҚА ГАНЖИ ФАЙЗ ЕТСА...»

Эрур орифқа ганжи файз етса,
Иши дам урмайин ани ёшурмоқ.
Қуёш акси тушуб дарё ичинда,
Не мумкиндур анинг сувин тошурмоқ.

Шарқ мамлакатларидан бирида шундай воқеа содир бўлган экан. Икки дўст кетаётиб, масжид ёнида танҳо ўтирган кўрни кўриб қолишибди. «Бизнинг юртимиздаги энг донишманд зот мана шу киши», дебди бири иккинчисига. Кўрнинг ёнига боришиб, у билан бир муддат гаплашишибди. Сўз орасида кўрни таърифлаган киши ундан сўрабди: «Саволим учун узр. Сиз қачондан буён кўрмайдиган бўлгансиз?» «Мен ботил туғилганман», — ўз-ўзига сўзлагандай шивирлабди кўр. «Сиз донишмандликнинг қанақа йўлини танлагансиз?» — сўрабди ҳалиги одам яна. «Мен мунажжимман, — дебди кўр, — қуёш, ой ва юлдузларни кузатаман, шунга қараб фикр юритаман».

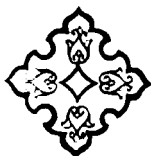
Ҳақиқий ориф одам мана шу мунажжимга маслакдош кишидур. У ҳам дунёга юрак кўзи билан қарайди. У ҳам инсон руҳи ва дили фавқулодда ёруғ, яъни қуёшли бўлмоғини истайди. Шунинг учун ориф олий ҳақиқатни танувчидир. Улуғ турк шоири Юнус Эмро:

Ориф анга деярлар, ул кон бўлур,
Маърифат оламинда бир уммон бўлур...
Ҳақ деяжак нафаси ҳақдин келар,
Сўйлаяжак кўзлари қуръон бўлур,—

деган. Мир Алишер Навоий таъкидлашларича, ориф ҳақиқат хазинасидан қанча кўп файз топса, кўнгли нечоғлик маънавий ганжлар билан бойиса ҳам унинг вазифаси буни ошкор қилмасдан пинҳон тутмоқдир. Ҳақдан етишган файз ва маърифат бойлигини атайин яширмоқ орифликми? Йўқ. Бунда ҳеч қанақа атайинлик бўлмаслиги керак. Чунки ориф деган бамисоли дарё. Ҳар куни дарё юзига қуёшнинг олов нурлари тўкилади, дейлик. Аммо нурли ҳароратдан дарё кўпириб, сувини тошириши мумкинми? Ҳазрат Навоий қитъанинг охириги байтида:

Қуёш акси тушиб дарё ичинда
Не мумкиндур анинг сувин то-
шурмоқ,—

дер эканлар, орифни ана шундай кўпирмас дарёга қиёслайдилар.





«ЖАҲОН ГАНЖИҒА ШОҲ ЭРУР...»

Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо,
Ки ўтлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмак эрур,
Маош айламак аждаҳо комида.

Афсоналарнинг гувоҳлик беришича, бебаҳо хазиналар яширинган жойларда илон ва аждарлар пайдо бўлиб, ўша хазиналарни қўриқлаб ётишармиш. Мавлоно Лутфий шундай афсоналар мазмунига асосланиб ёзганлар:

Юз уза зулфунг эрур ганж устида ётқон илон,
Ваҳ, ўшул ганж орзусидур бизни вайрон
айлаган.

Мир Алишер Навоий ёзган қитъада афсона чин ҳақиқатга айланган дейиш мумкин. Бу шеър шоҳга берилган жуда ҳаққоний гоёвий, ижтимоий, ахлоқий ва бадий характеристикадир. Шоҳ ким? «Жаҳон ганжи»нинг қўриқбони. Лекин у аждаҳо қиёфасидаги посбон. Унинг қаҳри ҳазарли. Ғазаб чоғларида бу аждаҳонинг оғзидан сўзмас, ўтлар сочилади. Шунинг учун ундан умид ва яхшилик тиламак, аждаҳо оғзида тириклик ишташ ёки умр кечиршни кўзлаш билан теппа-тенгдир. Қитъадаги фикр — жасоратли фикр. У ҳамма давр шоҳлари устидан ўқилган ҳукм. Шоҳ ва аждаҳо нисбатида заррача бўлсин, гайритабийлик сезилмайди.



«ҲАР ИМОРАТКИМ ТУГАНДИ ГАРЧИ ШҲЕДУР ЖАМИЛ...»

Ҳар иморатким туганди гарчи шӯхедур жамил,
Бўлса коши корлиғ айлар жамолин бирга ўн.
Бу яқиндурким жамол аҳли ёлонглиқдин бaсе,
Яхшироқдур ўлса коши нақшлиқ эғнида тўн.

Академик Иброҳим Мўминов Амир Темур ҳукмронлиги даврида Самарқанднинг ташқи чиройи бутунлай ўзгариб кетганлигини таъкидлаб ёзади: «Темур Самарқандда Кўксарой, Бибиҳоним масжидини, Шоҳизинда мавзолейини, Самарқанд атрофида Боғи Чинор, Боғи Шамол, Боғи Дилкушо, Беҳишт, Боғи Нав каби боғ ва саройларни қурдирди». Амир Темур Бухоро, Шаҳрисабз, Фарғона ва Туркистонда ҳам қарвонсарой, масжид ва мақбаралар бино эттирган. Хуллас, шаҳарлар, қишлоқлар, ҳаммомлар, мадрасалар, мақбаралар қурилиши ўша даврларда мисли кўрилмаган миқёсда олиб борилган эди. Мана шу бинокорлик, меъморлик анъанаси Амир Темур ворисларига ижобий таъсир ўтказиб, улар ҳам қурилиш ишларига алоҳида эътибор берган эдилар. Олимларнинг эътирофларига кўра, бинокорлик анъанаси Шоҳруҳ ва Улуғбек замонларида кенг авж олган бўлса, Абусаид ва Султон Ҳусайн ҳокимлигида янада юқори босқичларга кўтарилган. Балки шунинг учун Мир Алишер Навоий ҳам ҳар бир иморатнинг зоҳирий кўрки, айниқса, нақший

маҳобати хусусида қайғургандирлар. Қитъадан аён бўлишича, қурилган ёки қурилажак иморатларнинг шунчаки гўзаллиги шоирни қаноатлантирмаган. Иморат нозанинларга ўхшаб чиройли ва кўримли бўлиши мумкин. Аммо «Бўлса қоши қорлиғ айлар жамолин бирга ўн». Қоши — иморат ғиштарининг ҳар хил ранг ва бўёқ берилиб пиширилгани. Демак, қошин билан нақшлаш, безакдорлик бинонинг бир жамолига ўн жамол қўшади. Чунки «жамол аҳли» — ҳусну латофат соҳибалари ҳам эғнидаги нақшли тўнлари билан жозибали.





«БИЗНИНГ ИМОРАТ ИЧИНДА ТУЗИЛГАН ИККИ МАНОР...»

Бизнинг иморат ичинда тузилган икки манор
Ки қуббаларидин эрурлар сипеҳр сониди.
Ики оға-инидур тавъамон гумон қилғил,
Ки фарқ йўқ орада бўлсалар намоянда.
Замоне золини кўрким не навъ бикр ўлғай,
Ки мундоқ, икки ўғил андин ўлди зоянда.

Тарихчи Фиёсиддин Хондамир Мир Алишер Навоий «мансабдорлик кунларида фуқаро ва дарвишларнинг фаровонлиги, ғариб ва мусофирларнинг фароғати учун Хуросон атрофларида кўп миқдорда хонақоҳ, работ, ҳовуз ва ҳаммомлар қурган», — дейди. Унингча, ҳазрат Навоийнинг «ҳиммат қўли билан қурилган ҳар бир масжид тўғрисида»ги алоҳида тафсилотлар ҳам анчага узаяди. Бу иморатларнинг қурилишига Мир Алишер Навоий ташаббускор ёки раҳбарлик қилиш билангина қаноатланмаганлар, балки баъзи тоқ, гумбаз ва биноларнинг тикланишида «ҳар куни иш бошига» келиб, «кўпинча этакни бар уриб, мардикорлар қатори» ишлаганлар. Қитъада ўша иморатлардан бирининг ичида «тузилган икки манор» таърифланган. Бу икки минорнинг муҳташам қуббалари осмон қадар юксалган. Шунинг учун улар «сипеҳр сониди» бўлиб, бамисоли икки оға-инидур. Уларни тавъамон — эгизак дейиш ҳам мумкин: «Ки фарқ йўқ

арода бўлсалар намоянда». Замона золи — замоннинг маккор кампири. Бу «маккор кампир» замоннинг ўзи. Ажабланарлиси шундаки, у қари ёсуман не нав яшариб, ифбат топгану мундоқ икки ўғил ундан дунёга келган. Демак, охириги байт тузилишдан кўра бузилишни, одобликдан кўра харобликни истайдиган давр ва замонга муносабатни ойдинлаштиради.





«СИЙМНИ СОЧҚУЧИ МИНГДИН БИРДУР...»

Сиймни сочқучи мингдин бирдур,
Ўзгаларнинг иши келди термак.
Ул жиҳатдан будурур одатким,
Осмоқ осондуру мушкул бермак.

Сийм — кумуш, ақча, пул демак. Сиймни сочқучи пул ва бойлигини аямайдиган, қўли ҳам, кўнгли ҳам очиқ киши. Бундай одамлар камёб. Мир Алишер Навоийнинг фикрларига кўра «мингдин бирдур». Ўзгалар-чи? Уларнинг иши сочилганни термак, яъни сахийнинг олиҳимматлигидан баҳраманд бўлмоқ. Ҳа тўққуз юзу тўқсон тўққиз («мингдин бир»га нисбатан) кимса сийм сочқучиликни одат қилса маъқул эмасми? Албатта, яхши. Халқда «молу жон» деган ибора бор. Бунинг маъноси «Мол бермоқ, жон бермоқдай гап» дегани.

Ул жиҳатдин будурур одатким,
Осмоқ осондуру мушкул бермак.

Сахий шу одатга қарши боришга куч топади. Унинг учун бермоқ эмас, олмоқ мушкулдир.



«БАШАР ХАЙЛИ АНГА МАЖБУЛ ЭРУРЛАР...»

Башар хайли анга мажбул эрурлар,
Ки бўлғай ҳар бири ўз оллинда маҳуб.
Ажаб йўқ неча қилса номулойим
Кишига келса ўз маҳбубидин хўб.
Ва лекин лозим эрмас буки бўлғой,
Анинг марғуби доғи элга марғуб,
Ҳам андоқким киши фарзанди бўлғой,
Неча манкуб эса оллинда матлуб,
Кишига айта олғайму ки бўлсун,
Санга ҳам ёру матлуб ушбу манкуб,
Ҳунар аҳли ани дегилки бўлғой,
Ўзини қилса ўз оллинда маъюб.
Чу ўз айбиға воқиф бўлди айбин.
Нечук қилғай ҳунар ўрниға маҳсуб.

«Худпарастликдан будпарастлик яхшироқ-дур», — дейдилар Мир Алишер Навоий. Будпараст будга сиғинади, худпараст ўзига. Бу — бахтсизлик. Ўз олдида ўзининг қадрини кўтарган кимса — ўзганинг қадрини жуда осонлик билан ерга уради. У ўзини кўради. Шунинг учун худбиннинг ҳар қандай иши ўзига маъқул. Унинг табиати гўё камчиликлардан холи. У чечанларнинг чечани, гўёки доноларнинг доноси. Худбинлик — идрокнинг ўтмаслашуви. Худбинлик — ўзига бино қўйишлик шайтонлиги. Ҳазрат Навоийнинг мазкур қитъаси, аввало мана шу иллатдан огоҳлантириш ниятида

ёзилган. Биринчи байтдан англашиладиган ҳукмга биноан, башар хайли — инсон қавми шундай бир туғма туйғуга тобедирки, ҳар бирининг севимлиси — ўзи:

Ки бўлғай ҳар бири ўз оллинда маҳбуб.

Нега шундай? Кейинги байтда «ўз оллинда маҳбуб»ликнинг туб сабаби айтилган:

Ажаб йўқ неча қилса номулойим
Кишига келса ўз маҳбубидин хўб.

Одамнинг феъли ғаройиб. Айтайлик, у бировни севади. Лекин маъшуқа унинг меҳрига қаҳр кўрсатади, хуллас, у ёки бу тарзда «номулойимлик» қилади. Шўрлик ошиқ буни қандай қабул этади? Унга маҳбубининг ҳамма «номулойим»ликлари «хўб» — маъқул ва гўзал туюлади. Ўзни севмоқ ҳам худди шундай гап, дейди байт мантиқи. Аммо оқил одам бошқача фикрлаб, ўзлигига бошқача миқёслар билан ҳам назар ташлай олиши керак. Ахир, сенга марғуб — севимли, элга ҳам марғубу манзур дегани эмас-ку? Қолаверса, бу «лозим эрмас» нарса.

Ва лекин лозим эрмас буки бўлғой,
Анинг марғуби доғи элга марғуб.

Бугина эмас, киши ўзининг бахтсиз ёки ёмон хулқли фарзандини ҳам, қандай бўлишидан қатъий назар, асраб-ардоқлаши мумкин. Бироқ ўзгача:

Кишига айта олғайму ки бўлсун
Санга ҳам ёру матлуб ушбу манкуб.

Ақлу фаросати жойида одам бунақа талабга сира йўл қўймайди.

«Хунар аҳли» — билим, фазилат ва истеъдод эгалари. Булар ўзига бино қўйган, худнамо бандалардан ўзини «ўз олдида маъюб» — айбдор ҳисоблай олишлари билан кескин фарқланадилар. Мир Алишер Навоий ўз-ўзига ниҳоятда талабчан, тийрак назарли мана шундай кишиларнинг фикрий қарашларини қуйидагича ифодалаганлар:

Хунар аҳли ани дегилки бўлғай,
Ўзини қилса ўз олдида маъюб,
Чу ўз айбиға воқиф бўлди айбин,
Начук қилғай хунар ўрнига маҳсуб.

Дарҳақиқат, ўз айбидан воқиф бўлиш — уни хаспўшлашмас. Балки ноқислик ва айбларини ўз номи билан атаб, уларни фазилат, юксак инсоний хислатлар ўрнига ҳисобга олмасликдир. Бу жиҳатдан «хунар аҳли» чиндан ҳам ўзини ўз олдида мағлуб қилишга ибрат ва намунадирлар.





«ФАЛОНҒА АЖАБ ҲОЛ ЭРУРКИМ...»

Фалонга ажаб ҳол эрурким халойиқ,
Не қилса алар бирладур можароси.
Сола олмас эл ошиға бир нухуд, гар
Тузилмас анинг бирла ул эл ароси.
Қазон йўқки ул анда кафлиз эмастур,
Ки, бўлсун юзига қазонлар қароси.

«Фалон» деб аталган бу кимса ўн бешинчи аср одамларининг асабини қандоқ қақшатган бўлса, бугун ҳам ўша «фаол»лигини тўхтатгани йўқ. Аксинча, кучайтирган. Гап шундаки, ҳамма замонларнинг ҳам йўқ жойлардан чанг чиқарувчи, эл-юрт билан иттифоқда яшаса боши оғрийдиган можаронарастлари бўлади. Йигирманчи асрда буларнинг сон-саногии кўнайса кўнайдики, камаймади. Улар эл ошиға бир нўхат қўшишга қодирмас. Аммо халойиқ дилини сиёҳ этишга уста. Улар яхшилик муҳитига ёмонлик, дилсиёҳлик келтирувчилардир. Бундай фосиқ ва фитна қўзғовчилар билан эл ўртасида яқинлик бўлиши мумкинми? Қизиги шундаки, бу асаббузар ва дилсиёҳлардан эл қанча ўзини узоқ тугса, улар ўшанча суқулувчан, юзсизларча аралашувчан бўладилар. Бу ҳақиқатни ҳазрат Навоий эсдан кўтарилмайдиган образда ифода этиб дейдилар:

Қазон йўқки ул анда кафлиз эмастур,
Ки бўлсун юзига қазонлар қароси.

Қозон бор, яъни халойиқ жам бўлган жойларга назар ташланг, қайсидир нокас «кафгир»ликка интилаётганини дарров пайқайсиз. Ушанда муносабатингизни унутманг. Мир Алишер Навоий худди шундай юзсизларга нисбатан: «Ки бўлсун юзига қазонлар қароси», деганликларини ёддан чиқарманг.





«САФИҲ ЗОЛИМ ИЛА БУЛМА...»

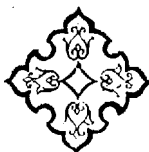
Сафиҳ золим ила бўлма хон уза ҳамдаст,
Муносиб ўлмади ит чунки ҳамтабақлиққа.
Ўзунгга аблаҳи нодонни айлама ҳамроз,
Ки яхши эмас эшак доғи ҳамсабақлиққа.

«Сафиҳ золим» — тентак ва ақлсиз золим. Оддий тентак золим бўлмаслиги мумкин. Лекин золим тентак телбаликлари тийим билмас ёвуз махлуқдир. У аввало ўзига нисбатан бераҳмлик кўрсатган. Бераҳмлик туфайли меҳрдан жудо бўлган. Бағридаги шафқат ва мурувват ҳисларини янчиб ташлаган. Натижада виждон офриғи уни тарк этиб, имон ва диёнат бошқарувчилик қудратини йўқотган. Шунинг учун нодон ва золим. Бир сўз билан баҳолаганда, у инсон қиёфасидаги қопағон ит. Ҳазрат Навоий ана шундай итлар билан бир дастурхон бошида ўтирмасликка чақириб: «Муносиб ўлмади ит чунки ҳамтабақлиққа», — дейдилар.

Аблаҳу нодонлар билан ҳамсуҳбат бўлиш қалбага бир жазо, руҳий қийноқ эмасми? Акс ҳолда улуғ шоир бобомиз: «Ўзунгга аблаҳу нодонни айлама ҳамроз», — дея қатъий фикрни ўртага ташламадилар. Шарқ шоирларидан бири:

Бечора эшак гарчи бетамиздир,
Лек юк кўтаргани учун азиздир, —

деган экан. Голлаҳу нодонда шу «азиз»лик ҳам йўқ. Шунга кўра нодон «эшакдан ҳам баттар... нодоннинг иши такаббурлик, кеккайиш, хаёлида юз хил беҳуда ташвиш». Эшакда «ақл-фаросат даъвоси йўқ, бермасанг оч, берсанг тўқ». Хатто шундай беозор махлуқ билан сабоқдошлик қилиб бўлмайди. Нега эшакдан-да тубан ва йиртқич аблаҳу нодонлар билан ҳамфикр бўлмоқ керак? Қитъада бу саволга исботли жавоб қайтарилгандир.



уsul ва воситалари бўлган. Масалан, турклар яшайдиган ўлкаларда яда тошидан фойдаланиб ёмғир чақириш одати кенг тарқалган. Буюк тилшунос олим Маҳмуд Кошғарий бу тўғрида ёзган: ат — ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар (яда тоши) билан фол очиш одатидир. Бу одат улар орасида кенг тарқалган. Мен буни яғмолар шаҳрида ўз кўзим билан кўрдим. У ерда пайдо бўлган бир ёнғинни сўндириш учун шундай фол қилинган эди, худонинг амри билан ёзда қор ёғди. Кўз олдимда ёнғинни сўндирди». Мир Алишер Навоийнинг фардларидан бирида бундай дейилган:

Қотик қўнглунгдин оқти ҳақ ёши,
Ки ёвғур боисидур ёда тоши.

Байтдаги «ёда тош» — поэтик образ. Унинг маъно ва мундарижасини англаш учун Маҳмуд Кошғарий шарҳлаган яда тош воситасида ёмғир талаб қилиш одати ҳисобга олиниши шарт.

Ёмғир чақириш тушунча ва тасавурлари асосида маросим фольклори ҳам туғилган. Ана шундай намуналардан бири — «Суст хотин» деб аталган маросим қўшиқларидир. «Суст хотин»нинг пайдо бўлиши, уни ўтказишдан кўзда тутилган асосий мақсад, ижро шакли ва босқичлари, унда айтилдиган қўшиқларнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини тадқиқ этган олим Баҳодир Саримсоқов мана бундай мисоллар келтиради:

Ҳаволарни ёғдиргин, суст хотин,
Буғдойларни бўлдиригин, суст хотин.
Осмондан томчи ташлаб, суст хотин,
Элу юртни тўйдиргин, суст хотин.

Б. Саримсоқовнинг ёзишича, «Суст хотин» маросими Жанубий Тожикистонда яшовчи ўзбек-лақайларда асосан қуёш ботгач бошланиб, қуйидаги тартибда амалга оширилган: «Белгиланган куни кечки пайт 15—20 киши (асосан эркаклар) тўпланиб, ярим яланғоч икки кишини эшакка бир-бирига қаратиб миндирадилар. Уларнинг ўртасига икки тошбақанинг оёғидан боғлаб, эшакнинг икки томонига осилтириб қўядилар. Эшакка минган кишилардан бирининг қўлига ярим қилиб сув солинган қовоқ тутқазиб қўядилар. Иккинчи киши эса бир-бирига боғланган икки қамиш найчани қовоққа солиб, қўли билан эшиб айлантираверади. Қамиш найчалар сув қуйилган қовоқ ичида ғувиллаб овоз бериб айланади». Бу осилган ҳалиги икки тошбақанинг қийналиб овоз чиқаришига тақлид экан. Эшакка минганлар ортидан эргашувчилар қишлоқ хонадонларига кириб баланд товушда «Суст хотин» қўшиғини куйлашар, «уй эгаси эса эшакка минган кишилар устидан сув сепар» ва маросим иштирокчилари талаб қилган, донми, нонми, улоқ ёки қўйми, хуллас, нима нарса бўлмасин, уларга ҳады этар экан.

Мир Алишер Навоийнинг «Бордилар ёмғур дуосин қилғали» деган сўзлари айнан юқоридаги ҳолат ва усулларда ёмғир чақирини билан машғул бўлган кимсаларга қаратилмагандир. Лекин шоирнинг «ёмғур дуоси» бирла ёғин ёғдиришга бел боғлаганларни «аҳли риё» деб билганлиги шубҳасиздир.

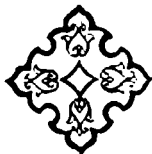
Қитъанинг иккинчи сатрида таъкидланишича, шоирнинг ўзи ҳам «ниёз аҳли», яъни сиғинувчи ва ёлворувчилар тоифасидан. Шунинг учун у ёмғир дуосини ўқувчиларнинг даъво сабабларини тафтиш қилиб ўтирмайди-ю, «ёмғур иккидур», дейди. Бирини — «маъхуд», одатий, табиий ёмғир. Иккинчиси «кўз ёши».

Кўз ёшим йўқ эрди, то
ул ойға кўз олдурмадим.

Бу сатр иккинчи «ёмғир»нинг қандай воқе бўлишини шарҳлайди. «Ул ойға кўз» олдирмоқ — кўнгилнинг дардга чўмиши. Бу — сўзонлик. Мана шу ёниш бўлмаса, қуруқ дуогўйлик ва ёлворишдан фойда йўқ. Олов-оташиз талабдан ҳеч нима содир бўлмайди. Жумладан ёмғир ҳам:

Тенгри ёмғир бермадиким,
сўзсиз эрди талаб,
Манга кулгу келди, ашким
ёмғурин ёғдурмадим.

«Сўзсиз эрди талаб»даги «сўзсиз» — ҳароратсиз, совуқ мазмунига эга. Кўр-кўроналик, юзакилик, албатта, кишида кулгу қўзғайди. Бунда ҳатто шоир эътироф этмоқчи, ашк ёмғири ҳам тўкилмайди.





* * *

«ЮҚОРИ ЎЛТУРУРНИ КИМ ТИЛАСА...»

Юқори ўлтурурни ким тиласа,
Кишилиқдин ани йироқ билгил,
Ўлтурур сафда юқориликдин,
Ўлтурур сафда яхшироқ билгил.

Қадимги Хитойда ака-ука икки подшоҳ бўлган экан. Улар узоқ вақтлар бир-бирларига халақит бермасдан, биродарликда давлатларини бошқаришибди. Аммо катга шоҳ ниҳоятда шухрапараст экан. Шу сабаб бўлибди-ю, ўртада низо кўтарилибди. Низо қонли жангга айланибди. Охири ёши кичик подшоҳ оғасини енгибди. У қариндошлик бурчи туфайли акасига: «Тила тилагингни», дебди. Ўшанда мағлуб шоҳ: «Мен енгилдим. Тожу тахт, лашкару давлат ҳаммаси қўлимдан кетди. Майли, нимани хоҳласанг барчасини ол. Барчаси сеники. Менга фақат битта нарса — ҳаммадан юқори туриш, одамлар устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини қолдир», деган экан. Бу — инсон қонидаги истак. У шароитга қараб шаклланади, ўсиб ривожланади. Шоҳнинг сўзлари шу хоҳишнинг энг тараққий топган нуқтасини ифодалайди. Юқори ўлтирмак тилаги, онгли равишда кимларнидир ўзингдан пастда кўрмоқ рағбатидир. Бундан бора-бора кўп пинҳоний зулмкорликлар, ошқора беписандлик ва бағритошликлар тугилади. Ҳазрат Навоий мана

шуларнинг барисини тўлиғ мушоҳададан ўтказганлиги учун ҳам:

Юқори ўлтурурни ким тиласа,
Кишилиқдан ани йироқ билгил, —

деб кўрсатма берганлар. Мансаб, манфаат, бойлик, шуҳрат маъноларида «юқори ўлтурмак»ликка интилиш — иблисона ҳаракат. Чиндан ҳам шундай кимсаларни одамийлик шарафидан йироқ ҳисоблаш керак. Мир Алишер Навоийнинг ҳукмларича, сафда «юқорилик» ка етишиш ҳам шарафмас. Яхшиси — оддий одамлар қаторида бўлишдир. Муҳими, мана шу сафдан ўзни ажратмасликдир.





* * *

«НОКАСУ НОЖИНС АВЛОДИН...»

Нокасу ножинс авлодин киши
бўлсун дебон,
Чекма меҳнат, латиф ўлмас
касофат олами,
Ким кучук бирла хўдукка
неча қилсанг тарбият
Ит бўлур, доғи эшак,
бўлмаслар асло одами.

Абдулла Орипов «Генетика» шеърида: «Оҳу боласи бу — оҳудай боққан, Шерваччада эса шернинг шиддати», дейди. Дарҳақиқат, шерда оҳунинг маъсумлиги, оҳуда шернинг шиддати бўлмайди. Бу — ирсият қонуни. Худди шунга ўхшаб одам қисматида ҳам ирсиятнинг роли ва таъсири каттадир. Тўғри, баъзи ярамас кимсалардан туғилган фарзандлар яхши кишилар бўлиб вояга етмоқлари мумкин. Гоҳо ашаддий товламачи ёки ўғрининг боласида ростликка эътиқод кучли бўлади. Аммо буларни характерли ҳолатлар деб ҳисобламаслик керак. Ҳазрат Навоийнинг юқоридаги қитъаси шу жиҳатдан алоҳида эътиборга эга.

Шундай кимсалар борки, уларнинг «нокасу ножинс»лиги гўёки пешонасига ёзиб қўйилгандай равшан. Улардаги нокасликни ўзгартириб бўлмайди. Бунда тарбия ҳам, таъсир ҳам ожиз. Ҳазрат Навоий шунақа зотларнинг зурриёидан одам чиқ-

Хито мулки»ни ҳадя этсанг ҳам у сенинг жонингга қасд қилишда янглишмайди.

Ҳазрат Навоий — бағри кенг шоирдирлар. Ва у киши ҳамиша бағри кенглигига содиқдирлар. Шунинг учун вафо туйғуси, вафога содиқлик шеър бағрида чироқдай нурланиб турибди.





* * *

«ТАВОЗЎЪ ЯХШИ, АММО...»

Тавозўъ яхши, аммо яхшироқдур
Агар даъб этса они аҳли давлат.
Эрур ҳам афв хўбу хўброқ ул,
Ки зоҳир бўлғой эл топқонда қудрат.
Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ бил,
Агар йўқтур онинг ёнида миннат,
Ҳаким инсонни комил дебтур они
Ки зотида бўлғай бу неча хислат.

Ривоят этилишича, тўс-тўполонли бир ов пай-тида Хусрав Парвезнинг тожидаги битта гавҳар йўқолибди. Лекин ов вақти буни ҳеч ким пай-қамабди. Шоҳ шаҳарга қайтгачгина буни сезибди-ю, ғала-ғовур бошланибди. Чунки ўша гавҳар шунчалик қимматбаҳо эканки, унинг нархи бутун

мамлакатнинг бир йиллик хирожига тенг тураркан. Шунинг учун уни топиб келтирган кишига катта мукофот ваъда қилинибди. Бир гуруҳ халойиқ гавҳар ахтаргали дашту биёбонга чиқибди. Иттифоқо, улар икки одамга дуч келишибди. Бу йўловчилардан бири — ғофил, иккинчиси — огоҳ киши экан. Ғафлатнинг биринчи белгиси — кеккайиш. Ғофил одам албатта манманликка бўйсунди. Огоҳлик эса одоб ва камтаринлик демак. Гердайганнинг номи — Мудбир. Иккинчисининг оти Муқбил экан. Улар шу биёбонни кесиб ўтиб шаҳар томон бораётган эдилар. Гавҳар излаётганларнинг бошлиғи бу икки йўлчи билан учрашганда Мудбир такаббурлик ҳавоси туфайли сардор билан салом-алик қилмай гердайганча ўтиб кетади. Муқбил одамийлик юзасидан унга одоб билан бош эгиб салом беради-ю, ўша пайтда оёғи остида ётган гавҳарни кўриб, бошлиққа олиб узатади. Ваъда этилган мукофот Муқбилга берилиб, у Хусравнинг олқишига сазовор бўлади. Мудбир нимага эришади? У шаҳар ҳаммомига гўлаҳ бўлади. Бу ривоят тавозенинг хосияти ва шарофати хусусида. Ҳазрат Навоий «Тавозе — кишига халқнинг муҳаббатини жалб қилади», тавозели одамларга «ҳамма таъзим қилади ва ҳурмат билдиради», — деган фикрларини ана шу ривоят орқали тасдиқлайдилар. Тавозе нима? Бу саволга ҳам ривоятда жавоб бор. Тавозе инсоний хислатларнинг қимматбаҳо гавҳари, хулқ ва одоб безаги. У хоксорлик инжуси. Мақсад гавҳарлари тавозели кишиларнинг оёғи остидадур. Мана шунинг учун Мир Алишер Навоий қитъада тавозенинг яхшилигини айтиш билан кифояланмасдан, уни одатга айлантирмоққа ундаганлар. Лекин бу гап кўпроқ «аҳли давлат»га тегишли қилиб сўзланган. Чунки уларнинг аксариятида тавозе етиш-



майди. Афв этиш — кечириш. Кечиримли бўлмоқ — қудрат касб этмоқ. Ҳазрат Навоий одамийлик қудрати туфайли амалга ошириладиган афвни юксак баҳолайдилар:

Эрур ҳам афв хўбу хўброқ ул,
Ки зоҳир бўлғой эл топқонда қудрат.

Ато сўзининг иккинчи маъноси мурувват қилмоқ, инъом-эҳсон бермоқ. Лекин мурувват ва ҳимматнинг ёнида миннат сезилса — бу мурувватсизликдан ҳам ёмондир. Шунинг учун ҳам Мир Алишер Навоий:

Ато ҳам турфа ишдур, турфароқ бил,
Агар йўқтур онинг ёнида миннат, —

деб насиҳат қилганлар.

Қайд этилган «бу неча хислат» одамийлик учун зарур фазилатлардир. Кимнинг зоти шу фазилатлардан маҳрум эмас экан, файласуф ҳукмича ўша одам инсонни комилдур:

Ҳаким инсонни комил дебтур они,
Ки зотида бўлғай бу неча хислат.





«ШАҲНИНГ АФЗОЛИ...» .

Шаҳнинг афзоли этар хайли сипоҳиға асар,
Чун наби дедики, «анносу ало дини мулк».
Ҳукамо ҳам дедилар шаҳни тенгиз,
 хайли ариқ,
Ул аччиқдур, бу аччиқ, ул чучук ўлса,
 бу чучук.

Шоҳнинг феълу ҳаракатлари унинг атрофидагилар — амалдор ва хизматкорларига таъсир ўтказди. Бу — ҳазрат Навоий ўртага ташлаган фикр. У киши бунинг тасдиқлаш учун битта ҳадис келтирадилар. Бунинг маъноси шуки: «Шоҳнинг эътиқоди қандай бўлса, одамлариники ҳам ўшандайдир». Иккинчи далил сифатида қадимги юнон алломаларининг ҳикматларига мурожаат этилади:

Ҳукамо ҳам дедилар шаҳни тенгиз,
 хайли ариқ,
Ул аччиқдур, бу аччиқ, ул чучук ўлса,
 бу чучук.

Ёш навоийшунослардан бирининг аниқлашича, шоир бунда Арасту сўзларидан фойдаланган бўлиб, улар шоирнинг «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида келтирилган экан. Мир Алишер Навоий ёзадилар: «Аристотелис Афлотуннинг шогирди-

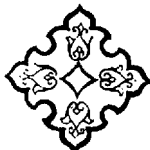
дур. Искандарнинг вазири эрди. Унинг сузлари-
дин будурким, подшоҳ улук рудга ўхшар ва атбои
(фуқаролари) ариғларгаким, руд суйига ҳар ҳол
бўлса, ариғлар суйига ҳамул ҳолдур. Ул чучук
бўлса, булар чучук, ул ачиг бўлса, булар ачиг,
ул соф бўлса, булар соф, ул лой бўлса, булар
лой. Бас, подшоҳга вожибдур ғоят ҳикмат ва эъти-
дол (муътадиллик) била маош қилмоқ (умр ке-
чирмоқ) то хайл ва хашами мутобааг қилғай-
лар.

Ш е ʼ р :

Шоҳ дарё ва халқ эрур анҳор,
Иккисининг суйига бир маза бор».

Аристотел томонидан содда, лекин улуғ фикр
баён қилинган. Шоҳ адолат дарёси бўлса, мам-
лакатда адолат ирмоқлари тўлқинланиб оқади. Бу
«дарё»нинг суви шўр ёки тахир, яъни подшоҳ
золим ва диёнатсиз бўлса, унинг агрофидаги ки-
шилар феъл-атворида шундай хусусиятлар албатта
таркиб топади.

Қитъада ифодаланган ғоя моҳиятан эскирмас-
дир. Бугун шоҳлар йўқ. Аммо минг-минглаб одам-
ларни бошқарадиган амалдорлар бор. Шунинг учун
ҳазрат Навоийнинг ушбу сўзларидан ҳар бир ман-
сабдор тегишли хулоса чиқариши керак. Чунки
нодон ва ёмон феълли амалдорлардан қўл ости-
дагиларига ҳеч найт яхши фазилатлар юқмайди.
Бу эса оқибат-натижада халққа зиёнدير.





* * *

«ҚАРИЛАР ХОТИРИ НОЗИҚДУР...»

Қарилар хотири нозикдур, эй тифл,
Шикастидин қилиб ваҳм, ўлма густоҳ,
Унуттунгмуки, атфол ўйноғонда,
Синар оз майл кўргондин қуруқ шох.

Мутахассислар ўтказган тажрибалардан аён бўлишича, одам қариганда, кексайиб яшашига кўниккан сайин ўлимни бўйинга олиши қийинлашар экан. Ўлим ғоясини ёшлар кексаларга қараганда осонроқ қабул қилиб, уни қаршилашда қариларга нисбатан матонатлироқ бўлишармиш. Бу маълумот балки тўла тўғримадир. Балки кимдир ундан: «Инсон умрининг узайиши охир-оқибатда ундаги худбинликнинг улғайиши», деган хулоса чиқарар. Лекин аслида бу туйғу ҳам ҳазрат Навоий таъкидлаган, қариллик хотирасининг нозиклашувидир. Бобомиз қарилар хотирининг нозиклиги тўғрисида шунчаки хабар бермаганлар. Шу гапга таяниб болаларни андиша ва ҳушёрликка чақирганлар. Лекин дастлабки икки сатрдаги фикр қуруқ насиҳат тарзида қолиб кетмасдан, у тамсил санъати орқали исботланган.

Болаларнинг шох ўйинлари билан машғул бўлишлари ҳаётдаги мавжуд ҳодиса. Ҳазрат Навоий буни ўз ғоявий мақсадига мувофиқлаштириб, «қуруқ шох» билан қарилар хотири ўртасида ўхшати-

лик топадилар. Яъни, қуруқ шох бола қўлида салга синганидек, қари кишиларнинг қалби ҳам болалар томонидан содир этилган озгина андишасизлик ва одобсизликдан шикаст кўради.

Мир Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб»да ёзганлар: «Қарилик ёшлик майига хуморликдир, йигитликдаги соғломликни ҳасрат-ла қўмсашликдир. Қарилик кунлари шод юрган одамларни ношод этади: киши қадрини букчайтириб... ҳасрат ва надомат ёшининг сели бадан қасри деворини йиқади... Қариларнинг паришонлигига, уларнинг ҳилвираб боришини болалар масхаралайди». Қитъа ана шундай масхаралашга қарши қаратилган сўз ҳамдир.





«НЕ ТОЛИЪДУРКИ...»

Не толиъдурки, ҳар кимни десам ёр,
Манга ул оқибат бўлур бадандеш.
Бировдур гар ани десам кўзумсен,
Чекар мужгон киби қасдимға юз неш.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур рубоийларидан бирида: «Ҳар кимки вафо қилса, вафо топғусидур, ҳар кимки жафо қилса, жафо топғусидур», деган сўзларни ёзганлар. Жафо қилганларнинг охир-оқибатда жафо топиши яхши. Кўпинча шундай бўлади ҳам. Бу тақдирнинг адолати. Бу — ҳаётнинг жазоси. Аммо ҳамиша ҳам шундай эмас. Чунончи: «Ҳар кимки вафо қилса», вафо кўравермайди. Сиз биров билан дўстлашасиз. Уни яқин сирдош, қайғу ва қувончларингизга шерик деб биласиз. Бир пайт кўрибсизки, у сиз ўйлаган одам эмас. Бора-бора унда ғаюрлик, андишасизлик аломатларини ёрқинроқ илғайсиз. Нега бундай? Қандай хатога йўл қўйдингиз? Уйлаб, аниқ сабаб тополмайсиз. Балки бундай ҳодиса одамзоднинг феълидаги сирдир. Балки шундайлиги учун ҳам ҳазрат Навоий унинг қанақа толелигидан ажабланиб:

Не толиъдурки, ҳар кимни десам ёр,
Манга ул оқибат бўлур баданбеш,—

деб ўксигандирлар. Ҳар қалай, бировга «кўзумсен», дея эътиқод қилинса-ю, у киприкка ўхшаш юзлаб найзасини юракка санчса — бу аламли.

Бобомизга бу сўзларни битмоқ нақадар оғир бўлганлигини идрок этган одам, албатта «бадан-деш»лик балосидан ҳазар қилади.





«КИЙИБ САМУР ИЛА КИШ...»

Кийиб самур ила киш қилма асру раънолик,
Ипак либос ила тутма ғурур жоми тўло.
Тийнинг ўз туки — ўқ бўлди жонига офат,
Фарисанинг паридин келди ўз бошига офат.

Ҳазрат Навоий «Лисонут тайр»да «зебу зоҳир», яъни ташқи безакдорликдан фахр этишни ноодамийлик деб баҳолайдилар. Қитъа шу масала талқинига бағишланган. Унда бобомиз самур — қундуз ва киш (бу ҳам қундузнинг бир тури) терисидан тикилган кийимлар, устидаги «инак либос» лардан ҳаволанган бандаларга мурожаат қиладилар. Бу мурожаат эса ҳам насиҳат, ҳам огоҳлантириш мазмунига эга.

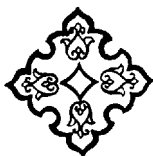
Улуғ шоир ҳар турли қимматбаҳо тери-ю, ипак либослар билан ясаниб «раънолик» қилмоқликка қаршилигини танқид эмас, насиҳат оҳангида изҳор этадилар. Бу фикрни далиллаш учун тий ҳамда форисанинг қисматини мисол келтирадилар. Тий — териси нўстинбон ов ҳайвони. Овчилар доимо уни овлаш пайида юрадилар. Фориса — қушнинг номи. Хўш, нега ўз паридан унинг бошига бало келади?

Айтишларича, форисанинг пати даво бўлиб, кўкйўтал касали билан оғриган болаларга куйдириб, ичирилар экан. Шўрлик тий ва форисанинг

тақдирига куйинса бўлади. Улар гўзаллик ва фазилат қурбонлари. Тийнинг териси хунук, форисанинг пати шифобахш бўлмаганида улар умрларини таҳликасиз ўтқараверишлари мумкин эди. Ҳазрат Навоий бу гапларга диққатни тортмаганлар. Буларни ўқувчининг ўзи мулоҳаза этади. Шоирнинг муддаоси бундай: тий ўзининг терисидан, фориса патидан мағрурланмаса-да, ҳаётлари хавфхатар остида. Чунки бирисининг териси қимматбахо, иккинчисининг пати керакли. Бас, шундоқ экан, эй одам, заррин ва шойи кийимлар билан ғурурланиб, нечун сен жонингни бозорга солишинг керак? Нечун сен ташқи бойлик инсонга мусибат туғдиришини ўйламайсан?

Бордур инсон зотида онча шараф,
Ким ямон ахлоқни этса бартараф,—

дейдилар ҳазрат Навоий. «Зебу зоҳир»га мутлақо майл этмаслик ҳам ёмон ахлоқни бартараф қилишнинг бир кўринишидир. Камтарин ва хоксор кишилар ҳеч пайт тий ёки форисанинг аҳволига тушмасликларини изоҳлаб ўтириш шарт эмас.





«ЭР УРУБ ЛАЪЛ ТОЖ ИЛА ГУЛБОНГ...»

Эр уруб лаъл тож ила гулбонг,
Зангваш эл қайси ҳарзаким демагай,
Вақтида тортибон хурус нидо,
Не нажосатки мокиён емагай.

Муҳаммад Солиҳнинг «Қаршиман» номли шеъри «Мардни номард деган мард эмас — Ҳадеб айланмангиз, келинг ўртага», деб бошланади. Шоир «енгмоқ учун» макр ва писмиқлик қилиш шартмаслигини уқдириб яна бундай дейди:

Мен сизга қаршиман, билсангиз,
Буни айтишим мумкин ҳеч иккиланмай,
Мабодо, сиз боғдан келсангиз,
Менга тоғ ёқади, тоғдан келаман...

Бу — мардона гап. Эр киши дилидагисини шундай очиқ сўзлайди. У кимлар ва нималаргаки қарши бўлса, чайналмасдан: «Қаршиман!» — дея олади. Шу маънода номарднинг «шижоати» эрнинг тирноғига ҳам арзимади. Мард билан номард орасидаги тафовутни кўпчилик ўзича тасаввур қилиши мумкин. Лекин бу фарқ рамзий образлар ёрдамида Мир Алишер Навоий қитъасида жуда аниқ тасвирланган.

Мард — «лаъл тож ила» бонг урадиган хўроз.

Ғаразгўй, вайсақи номард — мокиён. Хурус маълум вақтда «нидо» тортганидек, мард ҳам ўз пайтида гапни айтади, заруриятга қараб муносабатини билдиради. Мард — майдон одами, у курашиб яшайди.

Товуқнинг феъли ва умр тарзи маълум. У гўнг титкилайди. Ифлос жойлардан ризқ теради. «Не нажосатки мокиён емагай». Бу фикрни ҳазрат Навоий номардга нисбатан айтганлар. Лекин нажосатхўр мокиёнга қараганда ҳам номарднинг чиркин ва жирканч томонлари кўп. У мурдор тили билан одамларнинг онгини булғайди. Унинг шум башарасини кўрмоқдан кўнгил зирқирайди. Фосиқ ва юзсизликлари эса булардан ҳам ёмон!





«ҚУЛОҚДА АСРА ГАРОНМОЯ СЎЗНИЮ
ФИКР ЭТ...»

Қулоқда асра гаронмоя сўзнию фикр эт,
Ки дурсиз ўлса не бўлғусидур
садаф ҳоли.
Сўзунгни доғи кўнгул ичра
асрагилким, ҳайф,
Ким ўйла дуржни гуҳардин этгасен холи.
Бу дуржу икки садафни тўла дур
этганга,
Зиҳи улувви гуҳар, балки
гавҳарий олий.

Гапириш лаёқатига эга одам, бошқаларнинг фикрини диққат билан тинглай билиши ҳам керак. Сўзга қулоқ солмоқ оддий ҳолатмас, ақл ва фаросат нишонаси. Эътибор берсангиз, ақли ўсмаган, фаросати чала кимсаларда эшитиш қобилияти одамни асабийлаштирадиган даражада паст бўлади. Улар гапирмаслик зарур пайтларда тилларига эрк беришади. Керакли сўз ва маъноларни ажратиб мушоҳада этиш ўрнига бўлмағур ёки майда гапларни ўртага суқишади. «Гаронмоя сўз» — чуқур маъноли, фойдали сўз. Мир Алишер Навоий шеърхонни ана шундай сўзни қадрлашга чақириб, уни: «Қулоқда асра», дейдилар. Қитъанинг дастлабки сатрида икки нарсага даъват қилинган. Биринчиси, қимматбаҳо сўзни асраб-авайлаш. Иккинчиси —

фикрлаш. Лекин ҳазрат уқувчининг диққатини хо-
ли қўймасдан яна ўзлари фикр айтадилар. «Ки
дурсиз ўлса не бўлғусидур садаф ҳоли». Демак,
дурсиз садафга ўхшаб қолмаслик учун:

Сўзунгни доғи кўнгул ичра
асрағилким, ҳайф,
Ким уйла дуржни гуҳардин этгасен холи.

Кўнгил ва қулоқни сўз дурлари билан бойита
олган кишига таҳсини олий гуҳаригина эмас, балки
Ҳақнинг гавҳари насиб этади.

Агар сўз маънисиз, эшитувчига бирор бир фойда
етказмайдиган, қулоққа шовқин, бошга оғриқ бўлиб
ёпишишдан бўлак «ҳикмати» бўлмаса, албатта, бун-
дай гап-сўзлардан тилни тийиш керак.





«ЧУН ҒАРАЗ СҮЗДИН ЭРУР МАЪНИ АНГО...»

Чун ғараз сўздин эрур маъни анго,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.
Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини,
Кўрма ким дер они, кўргил ким на дер.

«Сўз борким, эшитувчи таниға жон киюрур ва сўз борким, айтғувчи бошини елга берур»,— дейилади «Маҳбубул қулуб»да. Эшитувчининг таниға жон киргизадиган сўз — маънили сўз. У аввало ўйланган, кўнгулда пишитилиб, аниқ мақсадга йўналтирилган бўлади. У фақат тўғрилиқка хизмат қилади, англамагани англатиб, эътиборга лойиқ ва зарур ҳақиқатларни ифода этади. Шунинг учун гапирувчи киши — у хоҳ хотин, хоҳ эркак бўлсин, маънили фикр айтиши, сўзлашдан мақсад — мазмун эканлигини унутмаслиги зарур. Маза-матрасиз сўзлар билан, бемаъни гаплар, албатта фарқланади. Шеърнинг иккинчи байтида буни хатосиз англаш «усул»ларидан бири, балки энг асосийси баён қилинган:

Сўзчи ҳолин боқма, боқ сўз ҳолини,
Кўрма ким дер они, кўргил ким на дер.

Дарҳақиқат, сўзловчининг ҳоли (у ўзини атайин турли ҳолатларга солиши мумкин-ку!) кишини

эҳтимолки чалғитар. Бироқ «сўз ҳоли»га назар ташлаш, бевосита фикр табиийлигига доҳил муносабат эса тингловчини алданиш ва юзаки ҳукмлардан қутқзади. Шунинг учун ҳар қандай нақл қилувчининг кимлигига эмас, нима дейишига қараш керак.





«БИРОВКИМ ХИРАДМАНДНИНГ НУКТАСИН...»

Бировким хирадманднинг нуктасин
Қулоғига олмас, на нуқсон мунга.
Жавоҳирни термак анга саъб эса,
Эрур сочмамағлик худ осон мунга.

Хирадманд — ақлли, доно одам. Доно саъз фикр-ламайди. Ақлни йўлдан оздирадиган гап-сўзларни тилга олмайди. Хирадманднинг чуқур мазмунли фикру мулоҳазаларидан кўнгил ёришади. Донодан сўз эшитмоқдан ақл тўлишади. Афсуски, нодон буни билишдан маҳрум. Мир Алишер Навоий «Бировким» сўзида дононинг сўзларини «қулоғига олмас» барча нодонларни умумлаштирганлар. Лекин аҳмоғу гумроҳ оқилнинг сўзини эшитмаса ёки қадрига етмаса, бундан кимга зиён? Хирадмандгами? Бу саволга шеърнинг иккинчи қаторида жавоб бор («на нуқсон мунга», яъни донога нима нуқсон тегади). Кейинги байт тамсилий мазмунга эга:

Жавоҳирни термак анга саъб эса,
Эрур сочмамағлиғ худ осон мунга.

Яъни: «Анга» — нодонга сўз жавоҳирларини термак машаққат бўлгач, «Мунга» — донога уларни

сочмаслик кўн карра осон-ку?! Хирадманд буни дарров илғайди. Аммо нодон «жавоҳирни термак»ка ноқобиллиги билан ўзини янада фош қилади. Ва «зоти билим либосидан маҳрум»лигини очиқ-ойдин исботлайди.





«ХҮБКИМ, ЙҮҚТУР ШАМОЙИЛ БИРЛА
ШИРИН СҮЗ АНГА...»

Хўбким, йўқтур шамойил бирла
ширин сўз анга,
Сайди бўлмас эл, нечаким бўлса зебо
суврати.
Хилъатин зарбофт дебодин гар этсун
бил яқин,
Ким намудор ичрадур зарбофт дебо
суврати.

Аҳмад Дониш фарзандларига насиҳат қилиб: «Суратларингни эмас, сийратларингни тузатинглар...» деган экан. Инсонда ташқи гўзаллик ҳам бўлиши керак. Лекин одамдаги асосий гўзаллик ички, маънавий-руҳий гўзаллик. Ахлоқи бузуқ, фаросатсиз кишининг шакл-шамойили ҳар қанча яхши ёки кўркем бўлмасин, у эл эътиборини ўзига торта олмайди. Мир Алишер Навоийнинг бу қитъаси шу ҳақда. Шеърда ўқувчига таништирилаётган кимса, кўринишидан чиройли ва ёқимли. Аммо шунга ярашиқлик «ширин сўз» йўқ унда. Шу боис одамлар кўнглига яқин эмас: «Сайди бўлмас эл, нечаким бўлса зебо суврати». Бобомиз бундай зеболикнинг моҳиятини жонсиз сувратга тенг қўядилар. Зотан, қуруқ жасадга нафис нақшли ипак матолардан кийим кийдирилгани билан, «зарбофт дебо суврати»дан бошқа ҳеч нима кўзга ташланмайди.



«ШАҲ ЛУТФИ ГАРЧИ БЎЛСА КЎП ҚОБИЛ,
ТОПАР НАШЪУ НАМО...»

Шаҳ лутфи гарчи бўлса кўп қобил,
топар нашъу намо,
Беважҳдур, бу нуктага ҳар кимсаким
диққат тутар.
Гарчи қуёштин парвариш олам юзига
омдир,
Саҳрода қумғоғу тикан, бўстонда
сарву гул бутар.

Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асаридаги ҳикоятлардан бири мана бундай мазмунга эга: қайсидир подшоҳ ўғлини бир олим тарбиясига топшириб: «Бу сенинг фарзандинг, ўз ўғулларингнинг биридай уни тарбияла, унга таълим ўргат!» — дейди. Олим шаҳзодани заҳмат чекиб бир неча йиллар

давонида ўқитиб, ўргатибди. Лекин меҳнатлари зое кетиб, шоҳнинг ўғлидан одам чиқмабди. Ўз болалари эса илм-фан, фазлу одобда камолотга етишишибди. Бундан огоҳ бўлган подшоҳ олимни койиб: «Сен аҳдингни бузиб, ваъдага вафо қилмадинг», дебди. Шунда олим: «Эй малик, тарбиянинг расму қоидаси бир йўсинда бўлур ва лекин истеъдод турлича эрур», деган экан. Юқоридаги қитъада аксини тошган фалсафий маъно ҳам Шайх Саъдий ҳикоятидаги олимнинг ҳукмига яқин. Мамлакат ҳукмдори барчага баб-баробар яхшилик, марҳамат кўрсатди, дейлик. Бу лутфдан ҳамма ҳам тенг баҳраманд бўла оладими? «Ҳа», дейиш учун исбот керак. Ҳазрат Навоий иккинчи сатрдаёқ бундай фикрга диққат этиш далилсизлигини таъкидлаб, бош мақсадни тамсил орқали исботлайдилар:

Гарчи қуёштин парвариш олам юзига
омдир,
Саҳрода қумғоғу тикан, бўстонда
сарву гул бутар.

Яъни: қуёш олам юзига тенг нур сочса ҳам, саҳрода қумғоғу тикан, бўстонда сарву гул би-тади. Абдулла Қаҳҳор: «Бу жуда чуқур, жуда зўр гап, дўшини ерга қўйиб, хўп ўйлаб кўрадиган гап», деган эди. Ҳақиқатда шундай. Одамнинг бағри чўлга ўхшаб қақраб, руҳан ҳувиллаб ётса ёки табиат ато этган қобилиятдан маҳрум бўлса, унга марҳамат кўрсатилиб, шароит яратилмасин, у барибир ношудлигича қолади. Бунинг акси ўлароқ истеъдодли кишилар ҳар қандай қаршиликни енгиб бўлса-да, ўз мақсад ва кўзланган орзуларига эришиб, эл-юртга манфаат етказа оладилар.



«ХУШ КҮРУРМЕН ДАҲРНИ СОВУҒ СУВ
БИРЛАКИМ БУ ЁЗ...»

Хуш кўрурмен даҳрни совуғ сув бирлаким,
бу ёз
Бўлди иссиғдин қуёш кўзларга жарри
сақари.
Бир аёқ музлук сув жоми Жамдурур,
невчунки бор
Бир аёғ оғзирича муз ойнаи Скандари.

Ёз ойи. Ҳаво иссиқ. Шу қадар иссиқки, одам фақат муздай сув нафаси билан жон сақлаб биладигандай. У гўё борлиқнинг асосий файзи ва фароғати. Унингсиз табиат хуш кўринмайди. Қуёш кўкдан олов пуркайди. «Хуш кўрармен даҳрни совуғ сув бирлаким...» деган лирик қаҳрамоннинг истаги, ўйлаймизки, ёз алангаларида тобланган ҳар бир ўзбек учун англашиларли.

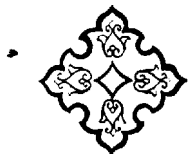
Осмон лов-лов ёнар офтоб кўридан,
Уфқда саробдан оташин балдоқ.
Чинқириб юборар куннинг зўридан
Қайгадир беркиниб олган чирилдоқ...

Кўрянсизки, Абдулла Орипов битган бу сатрларда худди Мир Алишер Навоий фикрлари давом эттирилгандай. Улар ҳазрат Навоий тасвиридаги

манзарани бойитади. Муқояса қилгингиз келади. Яна Абдулла Орипов мисралари ёдга тушади:

Бутун олам гўё улкан дошқозон,
Қайдадир — кўринмас унинг нарёғи.
Бу қайноқ қозонни кузатмоқ осон,
Ичига тушмоқлик осонмас чоғи...•

Ушанда бобокалон шоиримиз тасаввурида ҳам олам улкан бир «дошқозон»га айланмаганмикан, дейсиз. Бир пиёла «музлуқ сув»ни жоми Жамшидга, шу пиёла оғирлигича музни ойнаи Искандарга тенглаштирган (гарчи бу муболағали қиёс бўлса-да) шоир ёз иссиғи жанбишга келган пайтларда манглайи «тер билан қотиб», бераҳм оташга чидаган заҳматкаш деҳқоннинг аҳволини хаёлдан фориг этганига мутлақо инонмайсиз. Шунда беихтиёр Ҳирот атрофларидаги «Ногаҳон фалакка урган каби дўқ» сўзсиз қотиб турган «бўйчан тераклар», «Бировдан хижолат бўлган каби» дами ичида «ер чизиб» турган толлар, «бутанинг тагида» ҳайратга чўмган бўзтўрғай ва «шоҳчадаги қушча»лар кўз олдингизда гавдаланади. Ахир, сиз буларни ҳеч вақт бориб кўрмагансиз, билмагансиз. Бу хаёлий саёҳат ва гувоҳликнинг сири нимада? Шеъринг мантиқнинг кучи ва уйғунлигида. Тасвир ва манзаранинг табиий тарзда боғланишида!





«ЭЙКИ, ИСТАРСЕН ЧОҚИН ДАФЪИҒА ЯШМ...»

Эйки, истарсен чоқин дафъиға яшм,
Ўзга текмакка бериб имконға йўл,
Бехабар мазлум оҳи барқидин,
Ким чоқиндин доғи сўзонроқдур ул,
Турфароқ буким, санга махсус эрур,
Гар санга жонинг керак, огоҳ бўл.

«Яшм» — муҳофаза тоши. Кимки уни қўлга киритса, ўзини чақин офатидан омон сақлаган бўлармиш. Қитъадаги фикр у туфайли яшин балосидан қутулишга инонадиган кишига мурожаат билан бошланиб, иккинчи бир чақин хавфидан огоҳлантирувчи оҳангда давом эттирилади. Бу — зулм чеккан, зўравонликдан бағри садпора хору зорлар оҳу воҳининг барқи. У «барқи жаҳонсўз» — жаҳонни куйдирувчи чақмоқлардан ҳам сўзонроқ. Мазлум аҳволдан бехабарлик, хорланганларга яна хорлик орттириш ҳаракатидаги ҳар қандай киши мана шу оташга гирифтор бўлади. Агар эзувчиларга жон керак экан, бу интиқом барқидан огоҳ бўлишлари керак! Чунки уни лутфи эҳсон, тўғрилигу эзгулик «суйи билан ўчурмагунча», яшм тоши сингари бирор бир восита билан дафъ қилиш мумкин эмасдир.



«ҲАҚ ТАОЛО БАНДАСИНИНГ ҚИСМАТИН...»

Ҳақ таоло бандасининг қисматин
Чун азал девонида қилмиш рақам.
Чун анинг тағъирирининг имкони йўқ,
Негаким, қилмиш ўзи жаффул қалам,
Кимки ондин ортуқ ўксук истагай,
Бордур онинг жаҳли ортуқ, ақли кам.
Тенгри эҳсониға шод ўлгон қилур
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.
Шокир ўлмай улки озу ҳирсдин,
Доим эткай ўзни ғамгин, кимга ғам.

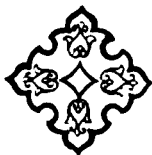
Одам фарзандининг қисмати энг сирли нарса-лардан ҳам сирлироқдир. У қандай бошланиб, қай тарзда тугайди — буни ҳеч ким башорат этолмайди. Қитъанинг биринчи байтидаги ҳукмга кўра, бандасининг қисмати «ҳақ таоло»гагина равшан. Чунки уни «азал девони»да ҳақ ўзи рақам қилгандир. Шунинг учун бу «рақам»ни тағъири, яъни ўзгартиришнинг ҳам сира имкони йўқ: «Негаким, қилмиш ўзи жаффул қалам». «Жаффул қалам» — тўсатдан ёзишдир. Ҳамма гап тўсатдан битилган мана шу ёзувга боғлиқ. Унда белгиланганидан ортиғи ҳам, ками ҳам бўлмайди. Кам ёки зиёдлик даввосидаги кишининг «жаҳли ортуқ, ақли кам».

«Тенгри эҳсони» деган тушунчани кўпчилик жуда жўн ёки саёз англашади. Илоҳий эътиқод

бўйича тангри имонсизга эҳсон кўрсатмайди. Нияти бузуқ, ўғри ва қаллоблар унинг қаҳрига лойиқ. Инсофи емирилган, виждони сўқирлар — худо қаргаган кимсалар. Энди тасаввур қилинг, имони бут, виждони уйғоқ, диёнатли одам хор-зорликдан адойи тамом бўлиши мумкинми? Уни хўрлаш ҳақиқат ва адолатга хиёнат эмасми? Дилида ҳақиқати бор, адолатга содиқ кишини оёқости қилиб бўлмайди. Худонинг энг буюк эҳсони мана шудир. Бугина эмас, оллоҳнинг эҳсону саховатидан шодлана олган киши элни ҳам қувонтиришга қодирдир:

Тенгри эҳсониға шод ўлгон қилур,
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.

Қани эди, шундай қувонч ҳаммага ҳам насиб этса. Ёлғиз шахс шодлигини эл шодлигига улаш диган «эҳсон»га эътиқод боғлашнинг нимаси ёмон? Шокир одам шукр қилувчидир. Шукр — қаноатнинг чироғи. Фикрсиз шукроналикдан чўчиш керак. Ҳақиқат мушоҳадасидан йироқ қаноат — қуллик. Мана шу қуллик даҳшат. Ҳазрат Навоий эса шеър сўнгида ўзни ғамгин этмайдиган, ҳирсу таъмадан поклантирувчи шокирлик хусусида сўзлаганлар.





«БУ МУЛК ИЧИНДА...»

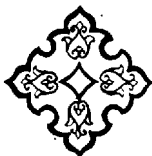
Бу мулк ичинда яхши-ёмон таъни тошидин,
Онча етишти бандаи бечораға жафо.
Ки шоҳ мулки бандасиға чора қилмас,
Йўқ чора эмди мулки худо бандаи худо.

«Зиндаги аз мурдан мушкултар аст» — «Тириклик ўлимдин мушкулроқдур», — деб ёзади Мирзо Бедил. Одатда қуёш чиққанда юлдузлар ғойиб бўлади. Шунга ўхшаб, тирикликнинг улуғ аламлари дилни эгаллаганда, унинг майда қувончлари барҳам топади. Ўлимни чора деб билмаслик керак. Ўлим — нажот эмас. Бутун мураккабликлари билан тириклик азобларини тушунмоқ — бу, нажот. Мана шундагина руҳда илоҳий эркак интилиш йўллари очилади. Қитъадаги лирик қаҳрамон ҳолати ва нуқтаи назари шу жиҳатдан ибратли. Шеър қаҳрамони — бир «бандаи бечора». Унинг бечоралигига сабаб жафокашлиги. У табиатан ёлғиз, ўз мулки «ичинда» ғариб. Унга шу қадар кўп, шу даражада аёвсиз таъна ва маломат тошларини ёғдиришганки, у «Ки шоҳ мулки бандасиға чора қилмас», деган қатъий қарорга етган. «Шоҳ мулки» чорасизлик қафасига айланган экан, унда чора маскани қаер? Худо даргоҳи. Юзаки қараганда, шоир охириги мисрада ўлимни эслатиб, ўлимга тан бераётгандай. Аммо ҳазрат Навоий бунда жисмоний ўлимни эмас, фа-

ноликни эътиборда тутганлар. Шунинг учун сиқилган ва бағоят озурда юрак ҳолати сўнги сатрда бирданига ўзгаради. Ундаги фикр эркин. Бу шеърни ўқиганда «шоҳ мулки»ни инкор этган шахснинг ички озодлиги — ҳаёлдаги ҳурлиги ҳақида мушоҳада юритмоқ лозимдир.



йўқтур вафо». Демак, шоир ғазалларидан бирида таъкидлаганидек, «Замона аҳли замон ранги бирла бевафодурлар». Шундоқ экан, «замон хўбларидин вафо тамаъ» қилган киши нима олади? Бевафоликдан бошқа ҳеч нима. Бу қитъада замон вафосизлик дояси, одамлардаги бевафоликларнинг муҳофазачиси сифатида тасаввур этилади. Инсон — давр фарзанди. Ундаги қусур ва камчиликларни доимо давр ва замонга алоқадор санаб бўлмаганидек, ҳамиша улардан ажратиб туриб қоралайвермаслик ҳам керак.





«КИШИКИ ИЛГИН УСТУН ТИЛАР...»

Кишики илгин устун тилар, сахо қилдук,
Қўлида заҳр ҳалоҳилу гар Хизр суйидур.
Ки бергучи агар ўлсун гадо олғучи шоҳ,
Берур илик юқорию олур илик қуйидур.

Мир Алишер Навоий таърифларига биноан «Саховат одамийлик мулкининг мавж уриб турган денгизи» ёки шу денгизнинг «бебаҳо гавҳаридир». Сахийлик — улуғ сифат. У покиза кишиларга хосдир. Сахийлик ҳиммат аҳлининг ихтисоси. Қитъадаги сўзлар шу фикрларнинг мантиқий давомидай ўқилади. Яъни: кимки қўли баланд бўлишини тиласа, сахийлик қилмоғи керак. Саховат — олмоқ эмас, бермоқ. Сахийнинг қўлида таъсири ўткир (ҳалоҳил) заҳар бўладими ёхуд оби ҳаётми — бунинг аҳамияти йўқ. Негаки, бергувчи гадо бўлса ҳам унинг қўли устун, олғувчи ҳатто шоҳ бўлганида ҳам қўли қуйидур. Ҳа, гадони шоҳдан юксак кўтаргувчи, янада аниқроғи, шоҳни гадо, гадони шоҳ этувчи инсоний фазилатлар бор. Саховат мана шулардан бири. Саховат — хайрихоҳлик ва олиҳимматликнинг амалий исботидир. Ўзни баланд тута олган одам — қўлни баланд этади. Қўли устунлик эса ғурур устунлигига хизмат қилади.



«ҲАР КИШИКИМ ТОПСА ДАВРОН ИЧРА ЖОҲ...»

Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу
этибор,
Ким анинг зотида бедоду ситам бўлғай
қилиғ.
Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ
қилмаса,
Ким ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур
яхшилиғ.

«Мансабга эришган дўст — бой берилган дўст» — деган экан донишманд. Бу фикр балким мунозаралидир. Лекин у менимча асосан тўғри. Мансабу мартаба кишини ўзгартиради. Амалга минганда ҳаволанмайдиган одам кам. Асрлар мобайнида шундай бўлиб келган. Ҳозир ҳам шундай. Мансабу этиборга эришганлар аксарият пайтларда «қилиғ» чиқаришади. Ҳазрат Навоий шу қилиқлардан энг ёмонига диққатни тортганлар. Бу — адолатсизлик, ситамкорлик қилиғи. Бобомизга инонмоқ керак. У зотнинг: «Ҳар кишиким топса даврон ичра жоҳу (амал, юқори мартабали ўрин) этибор», дейишларига қараганда, мансаб пояларидан юқориланган сайин инсонийликда тубанлашмай, зулму зўравонлигини орттирмаган кишилар деярли бўлмаган. Қитъанинг охириги байти, бундоқ қаралганда, бир насиҳат ёки истак. Лекин унда жувонмардликнинг

шартларидан бири ифода этилган. Жувонмардлик ёки футувват деб аталган таълимот Яқин ва Урта Шарқнинг қатор мамлакатларида кенг тарқалган. Бу таълимотнинг тарафдорлари ижтимоий тенглик ва адолат учун курашганлар. XIV асрларда Мовароуннахрнинг Самарқанд, Бухоро сингари йирик шаҳарларида ушбу ҳаракатнинг кўплаб актив намёндалари етишиб чиққан.

Бир одамдан: «Қандай киши жувонмард аталшга лойиқдир?» — деб сўраганларида, у: «Нух пайғамбарнинг яхши хулқи, Иброҳимнинг ишончи, Исмоилнинг тўғрилиги, Мусонинг самимияти, Аюбнинг сабри, Довуднинг изтироби, Муҳаммаднинг шижоати, Абу Бакрнинг ҳамдарлиги, Усмоннинг уятчанлиги, Алининг билимдонлигини ўзида мужассамлаштирган киши жувонмарддир. Шулар билан бир қаторда, у одам ўзини тергаши, яъни бор нарсасидан мағрурланмаслиги, ҳеч пайт шахсиятпарастлик қилмаслиги, мақтовга учмаслиги, ҳаммаша ва ҳамма жойда ўз сифатларидан фақат камчиликларини, биродарларининг хулқидан эса яхши ва мукамалликларини кўрсатиши шартдир», деган экан.

Манманликдан бутунлай кечмоқ; бировга қасд этмаслик; тил ва дил бирлиги; тафаккур меҳнатига эга бўлмоқ; мулойим сўзлик; сафарни севиш; тан ва кийимни покиза тутмоқ; сир сақлаш лаёқатига эгалик; камтаринлик ва хоксорлик. Булар жувонмардлик одобининг қоидаларидир. Жувонмардликда ҳақиқатга садоқат — яшашнинг туб моҳиятидир. Бу оқим кишиларининг эътиқоди бўйича, ҳамма вақт ва ҳар қандай вазиятда фақат ҳақиқатни сўзлаш керак. Ҳақиқатга хиёнат — жамики эзгуликка хиёнат ҳисобланган. Чунки ҳақиқатдан ҳамма ишлар ҳақиқат томонга юришади. Фақат угина адолат ва диёнатга чин посбондир. «Қобуснома»

да жувонмардликнинг асоси уч нарсада деб белгиланган. Биринчи — айтган сўзингни ўзинг бажариш. Иккинчиси — тўғрилиққа асло хилоф иш қилмаслик. Учинчиси — хайру эҳсонни кўзлаш. Жувонмард ваъдасига вафо этгучи, софдил ва ростгўйдир. У бечора ва ғарибларга мадад кўрсатишдан мадад топган. Ёмонлардан яхшиларни ҳимоя қилишдан роҳатланган. Ҳазрат Навоий фардларидан бирида:

Мурувват барча бермақдур емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ, —

деб ёзганларида ҳам жувонмардликнинг ахлоқий талабларини акс эттирган эдилар. «Қобуснома»дан ўқиймиз: «Билгилки, жувонмардликнинг такомиллашгани шундай бўладики, у ўз молини ўзиники, бошқанинг молини бошқаники деб билади. Халқ молидин тама қилмагил, ўз қўлинг билан қўймаган нарсани олмагил. Халққа яхшилик қила олмасанг ҳам ёмонлик қилмағил». Мир Алишер Навоий худди шу кейинги жумладаги фикрни:

Яхшилиғ гар қилмаса, бори ёмонлиғ
қилмаса,
Ким ёмонлиғ қилмаса, қилғонча бордур
яхшилиғ, —

шаклида баён этганлар ва ривожлантирганлар. Бизнингча, байтда фақат маъно эмас, чуқур моҳиятли ишорат ҳам бор. Бобокалонимиз бу ишорат орқали жувонмардлик таълимотининг инсонсеварлик шартларига диққатни тортишни кўзлаган бўлишлари ҳам эҳтимолдан узоқ эмас.



«СИНУҚ САФОЛИКИ...»

Синуқ сафолики, май дурдин ичғали
топсанг,
Қабул айламагил жоми салтанат Жамдин.
Иликка кирса қуруқ нони, маош учун чекма,
Нашот неъматининг миннатини Хотамдин.

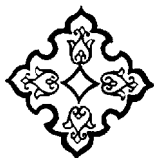
Одам дунёга нега келади? Ҳур яшаш учун. Ҳазрат Навоий назарларида қаноат тушунчаси — эркинлик тушунчасидан ажралмасдир. Мана шунинг учун ҳам улуғ шоир шеър, дoston ва насрий асарларида қаноатли бўлмоқни қайта-қайта ташвиқ этадилар. Такрор-такрор қаноат туйғусининг хосиятларидан сўзлайди.

Тарихдан маълумки, Жамшид қадимда ҳукм сурган эрон шоҳларидан бири бўлган. У кўп ихтиролар қилган. Ушалардан бири одам ҳаёти ва оламдаги барча ҳодисотларнинг сирини аввалдан акс эттирадиган сеҳрли жомдир. Мир Алишер Навоий фикрларича, қаноат жоми ана шу шуҳратли жомдан ҳам устундир. Қаноатли одам бир синиқ сафолга май қуйқасини қуйиб ичиш имконига эга экан, у ҳатто Жамшид жомини ҳам қабул қилмаслиги керак. Хотамнинг ҳиммату саховати асрлар давомида тилларда дoston бўлиб келган. Аммо қаноатли зотларнинг ўз дostonлари бор. Шундай бўлгач, улар шодлик ва хуррамлик ризқу неъматини учун Хотам миннатига чидашлари мумкинми? Йўқ, албатта. Ҳазрат Навоий қўлингда қуруқ нонинг бор бўлгач, тирикчилик ёхуд маишат ташвиши учун

Ҳотам миннати ҳам бўйинга олма дейдилар:

Иликка кирса қуруқ нони, маош учун чекма,
Нашот неъматининг миннати Ҳотамдин.

Мир Алишер Навоийнинг бундай насиҳатлари кишини тамагирлик ва қаноатсизлик ҳирсларидан муҳофаза этади. Ва юракда қандайдир осойишталик, хотиржамлик туйғуларини уйғотади.





«ҒАЗАЛДА УЧ КИШИ...»

Ғазалда уч киши тавридуру ул навъ,
Ким андин — яхши йўқ назм ихтимоли.
Бири муъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.
Бири Исо нафаслик, ринди Шероз,
Фано дайрида масту ловболи
Бири қудси асирлик Орифи Жом,
Ки жоми Жамдурур сингон сафоли.
Навоий назмиға боқсанг эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи.
Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.

Ушбу қитъани ҳазрат Навоий ғазалчиликдаги устодлари таърифига бағишлаган. Биринчи байтдаги фикр умумий. Унда ғазалда уч кишининг услуб ва равиши яхши эканлиги, улардан ўтказиб шеър яратиш мушкул ишлиги таъкидланган. Кейинги икки қатор шу уч ғазал устасининг бири ҳақида:

Бири муъжиз баёнлиқ соҳири ҳинд,
Ки ишқ аҳлини ўртар сўзи ҳоли.

Бу «соҳири ҳинд» — Хусрав Деҳлавий. Шу бир байтда Деҳлавий истеъдодига хос муҳим фазилат-

лар айтилган. Биринчидан, у шеърда ифода сиқилғи, яъни «муъжиз баёнлик»қа эришган. Шу маҳорати туфайли унинг ўзи соҳир, сўзлари сеҳрли. Иккинчидан, бу шоирнинг қалби ёлқинли. Руҳ ва ҳолатларида ҳам сўзонлик акс этадики, булар ишқ аҳлининг бағрини ўртади. Навбатдаги сатрларни ўқиймиз:

Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту ловболи.

Исо — ривоятларга биноан, нафаси билан ўликни ҳам тирилтира биладиган пайғамбар бўлганмиш. Мир Алишер Навоий Исога ўхшатаётган «ринди Шероз» — нафаси ўткир буюк форс шоири — Хожа Ҳофиз Шерозийдир. У фано майхонасининг ринди. Риндлиги учун ҳам кўнгли ўткинчи дунёнинг ўткинчи ғаму ташвишларидан фориғ. Ҳофизнинг ғазалиёти мурда кўнгилларни ҳам тириктирувчи хаёлий оҳанглари, ҳақиқат майи мадҳ этилган маълумлари билан шеърхон юрагига ларза солади.

Бири қудси асирлик Орифи Жом,
Ки жоми Жамдурур сингон сафоли.

Бу байт Абдураҳмон Жомий мадҳига бағишланган. Бунда Жомий биринчидан, покизаликка (қудси асирлик) намуна қилиб кўрсатилган. Иккинчидан, у Жом шаҳридан етишган ориф, ҳақилмининг алломаси. Шунинг учун ҳам унинг оддийгина сафол идиши (ҳатто синган сафоли) шоҳ Жамшиднинг ўша машҳур Жоми билан тенгдир. Бу образли фикр бевосита Жомийнинг ижодиётига ҳам тегишлидирки, унинг «сингон сафоли»дан завқ ва маърифат симирган кишиларнинг орифга айланмаслиги мумкин бўлмаган ҳолдир.

Навоий назмига боқсанг, эмастур,
Бу учининг ҳолидин ҳар байти холи.

Демак, ҳазрат Навоий шеъриятига назар ташлаган киши «бу учнинг», яъни Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдурахмон Жомийларнинг таъсирини сеза олади.

Бобомиз қитъа сўнгида ўз шеъриятини кўзгуга, устозларини эса шу маънавий ойнага жамоли акс этган уч «маҳваш»га нисбат берганлар:

Ҳамоно кўзгудурким, акс солмиш,
Анга уч шўх маҳвашнинг жамоли.

Бу қитъа фақат устозларга ҳурмат-эҳтиром маъносидагина эмас, дўстликни улуғлаши жиҳатидан ҳам ибратлидир. Ахир, унда таърифлари битилган уччала шоир ҳам форсий адабиётнинг ўлмас вакиллари-ку.





«НАЗМИМ ИЧРА ҒАРИБ МАЪНИЛАР...»

Назмим ичра ғариб маънилар,
Ғурабо хайлидин нишонадурур.
Анда ҳар байт неча маъни ила
Байт эмаским, ғарибхонадурур.

Тўртликдаги «ғариб», «гурабо», «ғарибхона», «байт» сўзларининг ҳар бири икки маънолидир. Биринчиси: «шеъримдаги «ғариб», яъни ажойиб маънолар ғариблар тўдаси — кўркем шеърлар хайлидин намунадир. Ундаги мазмунли байтлар гўёки безатилган ажойиботхона. Иккинчиси: менинг назмимдаги фикру туйғулар шунчаки ажойиб мазмунлар эмас, балки ғариб ва дардмандлар тоифасидан нишонадурурлар. Оддий инсон қалби ва ҳис-туйғуларини асраб-авайлаш, шу мақсаднинг образли тасвири бундан ҳам ортиқ бўладими?

Анда ҳар байт неча маъни ила...

Мир Алишер Навоийнинг бутун бошли асарларинигинамас, «ҳар байт»ини ўқиётганда ҳам шоирнинг ушбу «неча маъни ила»сини хотирга келтириш керак. Чунки уларда жуда камдан-кам ҳолларда бир маъноли сатрларга дуч келамиз. Уларнинг деярли барчаси мазмунан қатламдор, турлича ҳиссий бўёқ, руҳ ва мантиқ товланишларига эга.





«ОҒЗИНГГА КИРГАН ТАКАЛЛУМ РИШТАСИН...»

Оғзингга кирган такаллум
риштасин чекма узун,
Ким бу иштин сарнигунлуқ
юзланиб, нуқсон келур.
Кўрки, чун оғзига кирган
риштасига берди тул,
Анкабут, ул риштасин
ҳар дам нигунсор осилур.

Оғизга «кирган такаллум риштасин» узун чекмоқ — оғзига келганни демоқ, вайсақилик, гапбозлик қилмоқдир. Ҳазрат Навоий бир ўринда сўзламоққа берилган одам билан, емоққа қул бўлган кимсанинг фожиасини билим шарофатидан маҳрумлик деб ҳисоблаган. Саёз чечанлик ва эзмалик ҳар қандай эшитувчининг асабларини эговлайди. Лекин бу ишдан кўн сўзловчига исталган пайтда зиён етмоғи аниқдир. Қитъа шу тўғрида. Сарнигунлуқ — боши эгиклик. Ҳожатсиз тил бурролиги бошни ҳам қилади. Буни лақмалик жазоси ёки шармандалик дейиш керак. «Ким бу иштин сарнигунлуқ юзланиб, нуқсон келур»даги охирги иборани «нуқсонлар келур», деб тушунилгани маъқул. Негаки, ортиқ гапирувчи, хоҳланг, хоҳламанг, нуқсон орттирувчидир. Бундай кимсаларга Мир

Алишер Навоий ўргумчак аҳволини намуна этиб кўрсатадилар:

Кўрки, чун оғзиға кирган
риштасиға берди тул,
Анкабут, ул риштадин
ҳар дам нигунсор осилур.

«Оғзиға кирган риштасиға» муаллақ осилиб турган ўргимчакка нигоҳингиз тушган бўлиши керак. Аммо бу ҳодисанинг юзага келиш сабабини ўйлаб ҳам ўтирмагансиз. Ҳазрат Навоий шарҳларидан англашилаётирки, ўргимчак оғзидаги риштани чўзиб, атайин узайтиргани (тул бергани) учун ҳам ўзини-ўзи «нигунсор осилур»га маҳкум этаркан. Бу қиёсдан сўнг биринчи байтдаги маъно ва мантиқ таъсири янада кучайди.



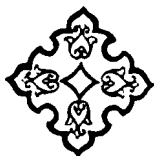


«НАВОИЙ УМРИН ЎТКАРДИ...»

Навоий умрин ўткарди
 машаққат бирла оламда,
Умиди улки, ул оламда
 топқай комронлиғлар.
Агар кофири муфлис масаллик
 топмади коме,
Ва лекин нафси чун кофир эди,
 қилди ёмонлиғлар.
Гар ул оламда ҳақ фазл этмасау
 адл ила сўрса,
Анга, бас бўлди зойиъ
 мунча чеккан нотавонлиғлар.

Донишманд адибларнинг ҳукмларига қараганда, дунёда ҳар бир нарсанинг махсус ўлчови бўлганидек, нафс ҳам ўз ўлчовларига эга. «Инсон фазлу камолининг ўлчови нафснинг ўлчови ила ўлчанур», — деган эканлар Ибн Сино. Айниқса, фозил одамнинг нафсга муносабати чуқурдир. Унинг маънавий фазилатлари нафс ўлчовлари олдида доимо камлик қилади. Ва у буни яширмайди. Сир сақлашдан не фойда. Ахир бекитиш кўсру гуноҳдан қутулиш чораси эмас-ку? Ҳазрат Навоий қитъасининг илк байти ўқилганда ҳали бундай мушоҳадалар туғилмайди. Унда бобомиз умрларини бу оламда машаққат бирла ўтказганликлари ва «ул

оламда» тинчлик ҳамда фароғат топмоқ умидида эканликларини айтадилар. Умуман олганда, у кишининг шундай умид билан ўзларини юпатмоқларига асос ҳам бор. Ахир у «кофири муфлис масаллик», яъни имонсизлик, пасткашлик билан ҳеч бир мақсадга интилмаган. Аммо бунда бир «Ва лекин...» бор. Унинг нафсида «кофир»лик бўлган. У ҳамиша ҳам нафси золим ёмонликларини енга олмаган. Буни халқ назаридан яшириш мумкин дир. Бироқ «Гар ул оламда» ҳамма нарсани адлу адолат билан сўроқдан ўтказиб, яратган ҳеч нимани афв этмасачи? Унда нима бўлади? Шунча чеккан нотавонлик ранжлари ҳам бесамар кетади. Демак, инсон бутун умри давомида нафс зулми, нафс разолатларига қарши туриши керак. Бу қаршилиқ маънавий-илоҳий осудаликнинг бош гаровларидан биридир.





«УЙДА РАВНАҚДУРУР...»

Уйда равнақдурур, агар кишига
Яхши ҳамхона бўлса ҳамзону.
Зеб ила турфа ҳаргиз ўлмас уй,
Бўлмаса анда турфа кадбону.

Ғафур Ғуломнинг машҳур «Хотин» шеъри «Бизнинг хотинларга ҳаё фазилат» деган сўзлар билан бошланади. Хўш, ҳаё нима? Бу ҳақда Абдулла Авлониининг ёзганларини эшитинг: «Ҳаё деб ишда, сўзда адабни риоя қилмакни айтилурур. Ҳаё дилни равшан қиладурган бир нурдурки, инсон ҳар вақт шу маънавий нурнинг зиёсига муҳтождур... Ифбатнинг пардаси, виждоннинг ниқоби ҳаёдур». Ўзбек хотин-қизлари учун ҳаё меросий фазилат. Улар мана шу маънавий нур билан эркакларнинг дил чироқларини равшан, хонадонларни файзга тўлдириб келганлар. Ғафур Ғуломнинг: «Сенсиз келажак йўқ, бемаъни жаҳон», дея аёлга қарата айтган:

Астойдил ҳар эркак — йўлдош демаса,
Инсоф маҳкамаси судга беради,
Икки дўст қийинни енга олмаса,
Ҳаётнинг чишакка чиқар омади, —

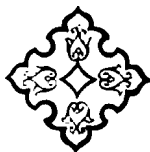
мазмунидаги фикрлари моҳиятан узоқ асрларга бориб тақалади. Ҳазрат Навоийнинг ушбу қитъа-

си бу даъвонинг яна бир мисоли «Яхши ҳамхона» деган соддагина бир иборада соф ва садоқатли аёл учун хос ва зарур барча хислатлар мужассамлаштирилган деса муболаға бўлмайди. Мир Алишер Навоий талқинларида яхши хотин, аввало, яхши ҳамхона. Бу эса хонадон равнақидир. Бир-бирини тушуниш, осойишталик, ҳаётнинг аччиқ-чучукларини баҳам кўрмоқ, меҳр ва ишонч — буларсиз қайси оилада истиқбол бўлади? Ҳазрат Навоий «Ҳайратул аброр»да: «Умр деган ёри вафодор этмиш»,— дейдилар. Вафоли ва заковатли умр йўлдоши — ҳаётнинг вафосидурки, тақдирнинг аёвсиз жафоларини енгадиган имкониятлардан бири мана шудир.

Хулқи хушлик — аёлнинг олий зийнати. Уй учун бундан зиёд зеб йўқ. Уни ахтармаслик керак. Чунки:

Зеб ила турфа ҳаргиз ўлмас уй,
Бўлмаса анда турфа кадбону.

«Турфа кадбону» — турмушда эрига ҳамдарду ҳамқадам бўла олган, феълу атвори, ҳусну жамоли тилларда дoston заҳматкаш уй бекаси саналади. Шундай аёлсиз хонадон хароб. Ҳазрат Навоийнинг бу таъкидлари ҳозир ҳам ўз кучида: аёл меҳридан зийнат топмаган уйни ҳеч қандай зебу зийнат бахтсизликдан қутқара олмайди.





«МАНГА ЕТСА МИНГ ЗУЛМ...»

Манга етса минг зулм неши фалондин,
Иложида ҳолимға ҳайрон қолурмен.
Жафо қилғоли қўйса вайронима юз,
Агар қавлай олмон, қоча худ олурмен.

Доно ва маърифатли одамларнинг табиати учун латифлик, юмшоқлик хосдир. Буни таъб зарофати деса ҳам бўлади. Мана шу зарифлик озорни озор билан, қаҳрни қаҳр, зулмкорликни зулм билан энгишга кўпинча имкон бермайди. Чунки улар жоҳилликка қарши жаҳлга минишни жаҳолат, нодонга баробар туришни нодонлик деб англайдилар. «Дононинг аҳмоқлар даврасида сукут этишга мажбур бўлиши ажабланарли эмасдир, чунки ҳамиша ногора овози танбур овозини эшиттирмай қўяди», деган эканлар Шайх Саъдий.

Мана, фалон бир нокас. Бу чаёнсифат кимсанинг зулм неши шоир бағрига тинимсиз санчилаётир. Лекин у иложида ўз ҳолиға ўзи ҳайрон. Ҳазрат Навоийдаги қалб олижаноблиги ва руҳий нозиклик айти шу ҳайронликда. Буни пассивлик деб билмаслик керак. Шоир чаёндан ҳазар қилгандай ўша ёвудан ўзини четга олади. Ва иттифоқо: «Жафо қилғали» кулбаи вайронамга келса нима қиламан?»— деган хаёл туғилади. Қарангки,

Ўшанда ҳам у баттолни қувлай олишига унинг кўзи етмайди.

Агар қовлай олмон, қоча худ олурмен,—
дея гуё кўнгулга таскин беради.





«АЖАЛ ЧУН МУҚАРРАРДУР...»

Ажал чун муқаррардур ўлмак учун,
бас тамаъдин
Недур юз ғам ўтиға куйдирмак ўзни,
Чу туғмоқдур ўлмак учун, бас не яъни
Улардин буғун ҳар дам ўлтурмак ўзни.

Инсон жаҳонни кўрсаю ўзини кўрмаса, дунёни танисаю ўзлигини танимаса — у ўлимдан чўчийди. Ўлимдан қўрқмоқ — ўлимни тезлаштирмақ демакдир. Муҳаммад Иқбол:

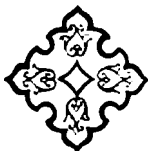
Аз марг тарси, эй зинда жовид,
Марг аст сайде, ту дар камини,—

яъни: «Эй ўспирин, ўлимдан қўрқсанг, сен пистирмадасану ўлим овчидир», — деган эди. Ҳазрат Навоийнинг қитъаси ажалнинг муқаррарлиги ҳақида. Файласуфларнинг айтишларича, яшаш — ўлим остонасида туриб ҳаёт китобини варақлаш демак. Бу — ўлиб яшамаслик, аксинча, яшаб ўлишнинг чорасидир. Ўлим, бундоқ олганда, жисмоний йўқлик. Лекин шунинг учунгина ўлимдан чўчиш-инсонийлик шаънини таҳқирлашдир. Инсон фикрий меҳнати билан тафаккур кучигагина суяниб ўлим чангалидан ўз ҳаётини сақлаб қола олади. Мана шундагина одам «Чу туғмоқдур ўлмак учун...» —

деган фалсафани тўғри тушунади. Ва ўзини «юз ғам ўтига» куйдирмақдан сақлайди.

Ўлмақдин бурун ҳар дамда ўзни ўлдирмоқ — бу, ёмон туйғу. У тасаввурни янчади. Ақлни кучдан маҳрум қилади. Л. Н. Толстойнинг Иван Ильичига ўхшаб ваҳима ичида одам ўзини-ўзи ўлимга топширади.

Муҳаммад пайғамбар икки тоифа кимсалардан ҳазар қиламан, деган эканлар. Бири — «ҳуббул дунё» — мол-дунёни яхши кўрган, иккинчиси — «хавfli мавт» — ўлимдан чўчиганлардан. Ўлмасдан аввал ўзни ўлдириш худкушлик. Мешчанлик психологияси мана шундан ҳам пайдо бўлади. Эртаю кеч ўлимдан чўчиб яшайдиган кишилар қаноти бору учиш истаги сўнган қушга ўхшайди. Бундайларнинг аҳволига фақат ачиниш мумкин.





«УЧ КИШИДИН УЧ ИШ ЁМОН КЎРИНУР...»

Уч кишидин уч иш ёмон кўринур,
Санга арз айлай аҳли дунёдин:
Шоҳдин тундлуғ, ғанидин бухл,
Молға майлу хирс донодин.

Бу тўртликнинг мазмуни содда ва англашиларли. Донишманд бобомиз бу шеърда уч тоифа одамлардаги «уч иш», яъни уч хусусиятнинг ёмонлигини кўрсатганлар. Биринчиси, шоҳдаги тундлиғ. Тундлиғ — тезлик, кўрслик дегани. Тунд киши — феълида зулмати бор кимса. Мана шунинг учун ҳам у кўпинча ўз ўжарлиги, қаҳру ғазабларини аниқ идрок этолмайди. Унга ўжарлиги қатъият туюлади. Аслида бу ўжарликка қуллик. Қуллигини мушоҳада қила билмаган қулнинг аҳволи ачинарли бўлса, руҳий зиёдан маҳрум тундлиғ ғоятда ҳазарлидир. Оддий одамнинг ёки кичикроқ мартабадаги амалдорнинг ўжарликларига қарши бориш мумкиндир. Лекин шоҳ табиатида бу нарса кучли бўлса-чи? Бу қаҳр пайтида оғзидан ўтлар сочиладиган аждаҳоликнинг айни ўзидирки, бунда кимларнингдир ҳаётига ажал чангал солиши ҳам табиий, албатта. Тунд характерли шоҳнинг атрофидаги мулозимлари ҳам, ҳеч шубҳа йўқки, тундлиғда султонларидан ўрнак олишган. Бундан туғиладиган ранж ва зиёнлар-чи? Ҳазрат Навоий «шоҳдин тундлиғ»,

«ёмон курунур» деганларида яна қанча фожиа, қанча нохуш ҳодисаларни назарда тутганлар.

Энди «ганидин бухл» тўғрисида. Ғани — ҳеч нимадан эҳтиёжи йўқ, бой-бадавлат киши. Бухл — бахиллик. «Бахиллик дори билан даволаб бўлмас касалликдир... Бахил, нокас, олчоқ, тубан киши ўз молининг посбонидир, бойлик йиғиб, уни емай, ичмай сақлайди», — дейдилар адибу донишманд Аҳмад Югнакий. Ғани ана шу ҳирсий иллатлардан покланган зот. Чинакам ғаний учун катта бойлик — саховат. У элга эҳсон кўрсатишни мартаба деб билади. Шундай одамнинг бахиллик ҳиссиётларига эрк бериши гўёки қарчиғайнинг чумолига айланишидай гапдир. Қарчиғай ҳамиша қарчиғай бўлиб қолиши керак. Ҳазрат Навоий истаган иккинчи моҳият мана шу. Донолик — ақлий юксаклик. У фикрий мартаба. Бу мартаба шоҳликдан ҳам, бойликдан ҳам устун. Инсоният асрлар мобайнида аҳмоқ шоҳдан ақлли гадони ортиқ қадрлаб келган. Абдулла Орипов қадим юнон масалчиси Эзоп ҳақида:

Хўжасида бўлса ҳам қанча-қанча
сийму зар,
Қарангки, жулдур кийган Эзоп
мангу қолибди, —

дейди. Ҳа, дононинг фикри ва сўзи ҳеч нимага алмаштириб бўлмас хазинагина эмас, унинг мангу шуҳрати ҳамдир. Шунинг учун «молға майлу ҳирс» донога мутлақо ярашмайдиган иш.



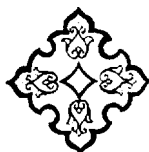


«КИРМАГАЙ ЖАННАТ ИЧРА ҲЕЧ БАХИЛ...»

Кирмагай жаннат ичра ҳеч бахил,
Гарчи ул бўлса сайидий кураши.
Бормагай дўзах ичра ҳеч сахий,
Филмасал бўлса бандаи ҳабашии.

Маълумки, жаннат — диний тасаввурларда ўлимдан кейинги ҳаётда, яъни нариги дунёда роҳат-фароғатда яшаладиган жой номи. Бу манзил у имон-эътиқодли ва тўғри одамлар учун белгиланган. «Қуръон»да жаннат тасвирларига алоҳида ўрин ажратилган: у ерда ҳамма нарса мўл-кўл. Ариқларда фақат сувмас, асал ва сутлар оқади. Боғларида ҳар турли дарахтлар. Дарахтларда шира-шарбатли мевалар пишиб ётибди. Ҳавосидан жонлар яйрайди. Дўзах бунинг акси. Унинг даҳшатли ғорликларида доимо ўт ёнади. Дину имони суст ва гуноҳкор бандалар шу оловда ёниб, сўнгсиз, саноксиз қийноқларга гирифтوردурлар. Диний мифология ҳам ўзига хос. Унинг ҳам жуда ишончли ва шубҳали жиҳатлари бор. Аммо гап бу тўғрида эмас. Тирик одамдан ҳеч ким, ҳеч вақт жаннатни ҳам, дўзахни ҳам кўрмаган. Лекин ҳазрат Навоий шеърда жаннатни эслатганларида диққатни нимага қаратганлар? Сахийликка. Майли, биз сахий зотларни жаннати демайлик. Бироқ саховати беғараз, олижаноб одамларнинг кўпайиши шу дунё ҳаёти-

нинг жаннатга ўхшашига ёрдам бермайдими? Ахир, ўзи тўйса ҳам кўзи тўймайдиган олчоқ, қитмир ва гўшна хасислар, ўғриқ каззоблар у дунё эмас, ундан нарида ҳам қийноқларга дучор бўлишга муносибмасми? Мир Алишер Навоий насаби баланду ўзи паст бахилдан саховатли ҳабашни устун кўрганлар. Қуруқ даъвогагина айланиб қолган зот тушунчасинимас, инсондаги мавжуд одамийлик фазилатини улуғлаганлар. Шеърнинг тарбиявий қиммати ҳам мана шунда.





«БИЙИК ҲИММАТЛИ ЭЛГА АРЗИ ҲОЛ ЭТ...»

Бийик ҳимматли элга арзи ҳол эт,
Замири эли нури пош элдин савол эт.
Ки бор абри баҳори гавҳар афшон,
Чоқин ҳам олам аҳлига зар афшон.

Абдулла Ориповнинг «Илтимос» деган шеъри бор. Шоир унда «бир ҳаёт ҳадисин» баён айлаган. Бунинг туб моҳияти «ҳаргиз илтимосга кунинг қолмасин», деган мантиқдир. Тўғри-да, бу дунёда сабру қаноатдан зур нарса борми? «Нотанти йўлдошга» муҳтожликни англатгандан кўра йўлларда оч ва саргардон қолмоқ юз карра афзалмасми? Ҳазрат Навоий: «Бийик ҳимматли элга арзи ҳол эт», дейдилар. Улуғ ҳимматли эл — саховати юксак эл. Энди Абдулла Орипов сатрларига диққат қилинг:

Саховат аҳлига гарчи юз бурдим,
Гоҳи дам ҳайратда лол қотиб турдим.
Норнинг ит олдида чўкканин кўрдим,
Ҳаргиз илтимосга кунинг қолмасин.

Қаранг, инсон табиати нақадар ўзгарувчан. Мир Алишер Навоий: «Бийик ҳимматли элга арзи ҳол эт», — деб даъват қилганларида «Норнинг ит олдида» чўкмоғини хаёлга ҳам келтирмагандирлар.

Аmmo бизнинг асримиз учун бундай воқеалар ода-
тий томошага айланган. Хуллас, Абдулла Орипов
инкор этган тушунчани ҳазрат Навоий тасдиқлаган-
лар. Бунинг сабаби шундаки, илтимосми, талабми,
бошқами — арзу ҳол этишга арзийдиган, ҳимматли
беғараз зотларнинг борлигига бобомиз инонганлар.
Абдулла Ориповда «одам одамга бўри эмас», деган
қарашларга ҳам эътироз туғилган. Ва бу тўғри
эътироздир:

Бўри эмас дейсан одам одамга,
Кўзинг каттароқ оч, боққил оламга.
Биров отамга дер, биров онамга,
Ҳаргиз илтимосга кунинг қолмасин.

Ҳазрат Навоий талқинларида замири нузли
элдин «савол эт»моқ ҳам илтимос фалсафасини
ўз бағрига олади. Булар «нон бериб рангингни»
«сомон» этгувчилармас. Агар «ҳимматли бийик»
эл баҳор булутлари янглиғ «гавҳар» ёғдирувчи
бўлса, кейинги тоифа кишилар чақин кабидурлар.
Ахир, чақин бир лаҳза бўлса-да, олам аҳлиға зар
сочади-ку?



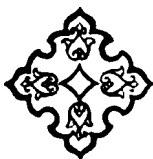


«РОЗНИ АСРА...»

Розни асра, чунки фош эттинг,
Яна пинҳон бўлурни қилма ҳавас.
Кўнглунг ичра нафас кабидур роз,
Қайтмас, кимсадин чу чиқти нафас.

Роз асраш — сир сақлаш. Уни асраш — мутлақо шахсий иш. Инсон бошидан қандай воқеа ва ҳодисотлар кечмайди дейсиз бу ҳаётда. Истанг, истаманг, улар орасида пинҳон сақланадиганлари ҳам бўлади. Уларнинг баъзилари шахсий нарсалар сифатида фақат ўз қалбингда сақлашни талаб этади. Булар — қалб сирлари. Хотира эса бамисоли сир хазинасидирки, ундаги сирларнинг қадр-қимматини чуқур тушунмаслик хотирани таҳқирлайди. Бобомизнинг таъкидларига кўра, сирни асраш ҳам керак. Ошкор бўлган сир-сирмас. Унинг «Яна пин-

ҳон бўлур»ини ҳавас этиш бефойда. Чунки у ҳам нафасга ўхшаш бир нарса. Чиққан нафасни қайтариб бўлмаганидек, очилган сирни қайта яширишнинг мутлақо иложи йўқ. Сир бекитиш бошқа, писмиқлик бошқа. Буларни ажратиш лозим. Писмиқ зотлар кўрсичқон сингари ўзини яширишга мойил. Улар жон — жаҳдлари билан ўз нодонликлари ва жирканч қилмишларини хаспўшлашади. Инсоний сир кишида эса ҳеч пайт қўрқув ва жонсараклик сезмайсиз.





«АГАР НОДОН МАҲАЛСИЗ ҲАРЗАКИМ АЙТУР...»

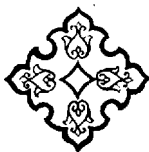
Агар нодон маҳалсиз ҳарзаким айтур,
дали айтур,
Қулоққа ёқмаса, маъниға танбиҳ
айламак бўлмас.
Эшак савти каломуллода келди
анкарул асвот,
Онинг савтиға тақрибу тахошу
истамак бўлмас.

Сукроти ҳаким: «Аҳмақ киши сукут ила аҳмоқлиғини ёпса, ўртача оқимлардан ҳисобланур эди. Лекин аҳмақлик ила сукут иккиси бир одамда жам келмас», — деган экан. Дарҳақиқат, шундай. Аҳмоғу нодонларда сукут сақлаш, яъни тилни тийиш қобилияти бўлмайди. Уларнинг иши ва «бурчи» оғзига келганини валдираш. Умуман, маъно ва мантиғи суст ва суюқ гап-сўзларнинг турганбитгани заҳарли. Улар онгга ҳам, руҳ ва кўнгилга ҳам ёмон таъсир ўтказади. Аммо буни қайси нодонга англата оласиз? Бу сўзлар қулоққа ёқмаслиги аниқ. Лекин ҳазрат Навоий бундай пайтларда танбеҳ айламасликка даъват қилаётирлар. Нега? Мир Алишер Навоий кўп жойларда нодонни эшакка нисбат беради. Бу қитъада нодоннинг эшаксифатлиги қуйидаги далил билан асосланган:

Эшак савти каломуллода келди
анкорул асвот,
Онинг савтига тақрибу тахоши
истамак бўлмас.

Чунончи: «Эшак савти» (овози) «Қуръон» оятларидан бирида анкарул асвот — энг ёқимсиз овоз деб айтилган. У бутун нохушлиги билан ўзгармас. Ундан хуш ва ёқимли садо истаб бўлмаганидек, нодонларнинг ўринсиз валдирашларини маъно ва мантиқ изига солишнинг ҳам иложи йўқ.

Конфуцийнинг фикрича, суҳбатлашиш керак бўлган одам билан гаплашмаслик — одамни йўқотиш. Гаплашиш керак бўлмаган кимсалар билан суҳбатлашиш сўзни елга созуришдир. Доно одамнинг заковати шундаки, у инсонни ҳам йўқотмайди, сўзни ҳам беҳудага исроф қилмайди. Ҳазрат Навоий ҳам мана шундай заковат ва фаҳму фаросатни ёқлаганлар.





«СОВУҚДА ҚОЧИБОН...»

Совуқда қочибон ўт шуъласидин,
Тезак дуди сари қилмоқдур оҳанг.
Киши зуҳд ичра майдин тавба айлаб,
Нашот андин хаёл айлаб емак банг.

Мир Алишер Навоий «Маҳбубул қулуб»да: «Май ичмоқ — жигар қонин ичмоқдир; май ичиш билан заҳар ютма; жонинг нақдинасини сочиш билан наслинг тухмини қуритма», деб танбеҳ берганлар. Бугина эмас. Ҳазрат Навоий май ичишни нафсу ҳаво қурбони бўлиш ва шайтон истагига тобелик деб баҳолаган. Бу фикрларнинг тўғрилигига шубҳа йўқ. Энг ирkit ичувчи ҳам майнинг зарар эканлигини ўзича билади, тан олади. Лекин ундан қутулмоққа келганда эса ожизлик қилади. Чунки ичкиликбозлик — ожизлик. Маънавий ногирон кимсаларда ҳеч пайт мустаҳкам ирода бўлмайди. Балки шунинг учун улар ҳар кун, ҳар соат заҳар ютмоққа мойилдурлар. Мир Алишер Навоий ушбу қитъада икки офатга қарши ганирганлар. Биринчиси — май. Иккинчиси — банг. Шеър мазмунидан англашилишича, кимдир тақводорлик (зуҳд) юзасидан «майдин тавба» айлаган. Аммо у «фасодга ўхшаган бир модда»дан қутулиб, янада жирканч ва хавфлироқ иккинчи бирига ўзини мубтало этган: имони суст майхўрдан имону эъти-

қодни бутунлай унутгувчи банги аҳволига тушган. Ҳазрат Навоий бу ишни совуқ пайтида «ўт шуъласидан» қочиб, кишининг «тезак дуди сари» ўзни уриш ҳодисасига ўхшатади. Бу фикрни ривожлантириб майхўр ақлини ўтга куйдирувчи, банги — «тезак дуди» ютувчи деса ҳам нотўғри бўлмайди.



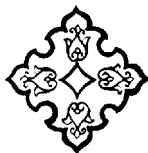


«ПОКДОМАН ЗУАФОДИН НЕКИ ЗОЯНДА БЎЛУР...»

Покдоман зуафодин неки зоянда бўлур,
Руҳпарвардурур, жонбахш зиҳи хилқати пок.
Кўрки, Марьямга ўғил Исо руҳуллоҳ эрур,
Эрса бу ҳолға нопок улус тан не бок.

Йигирманчи аср Шарқ халқлари бошига кўп таъна, маломатлар ёғдирди. Ғафур Ғуломнинг «Шараф қўлёмаси» шеърини эсланг. Бу шеърда шоир ўзбекларни қабила деб аталган «олий ирқ» даввогарларига қарши ҳақиқатларни сўзлаган. Абдулла Орипов ўзига «бенасиб таом» пишириб, бировга кийгизиб, ўзи киймаган заҳматкаш халқига қарата: «Юлдузни кашф этиб ном олдинг: «авом», — дейди. Бундай камситишларнинг мундарижаси кенг, саноғи кўп. Ун мингта, борингки, юз мингта жоҳил ва баттол кимсаларнинг қилмиши бутун бир халқнинг хислату феъл-атворини белгилай олмайди. Ўзбек халқи тарихининг ҳамма даврларида маърифатли ота-боболаримизнинг аёлга муносабати жуда юксак бўлган. Бу фикрнинг ёрқин исботи классик шеърятимиздир. Аёл улуғланган шеърнинг нафаси ғоятда сеҳрли ва ўз-ўзича умидбахш. Аёл таҳқирланган шеърдан кўра қабоҳатли иш йўқ. Бизнинг қайси бир классик ижодкоримиз аёл шаънига ёмон сўз битган? Ҳеч қайсиси. Аёл нафосати, аёл поклигига сиғинишда

Шарқ шоири билан мусобақалашиш осон бўлмаган. Мана, ҳазрат Навоийнинг биргина шу қитъасини олайлик. Унда покдомон аёл таърифини ўқиймиз. Бобомиз аёл покизалигини авлод истиқболининг асосий шарти сифатида талқин этганлар. Тоза хулқли аёлдан фарзанд туғилса, у — руҳпарвар, жонбахш ва хулқи, табиати озода бўлади, дейдилар ҳазрат Навоий. Ва Марьям ҳамда унинг ўғли Исо пайғамбар қисматини эслатади. Афсоналар Биби Марьямнинг одоб ва ахлоқда тенгсиз бўлганлигини нақл этади. У эркак зотига яқинлашмасдан ҳомиладор бўлган эмиш. Шунинг учун ундан туғилган ўғилнинг нафаси ўликни ҳам тирилтирувчи бўлган экан. Руҳуллоҳ — Исо пайғамбарнинг лақаби, унинг илоҳий Руҳга мансублигига ҳам ишоратдир. Қитъа сўнгида ҳазрат Навоий бу ҳолга нопок вужуд ила етишиб бўлмаслигини қайд қилганлар. «Ўзи поку, кўзи поку сўзи пок» аёл қиёфасида бобомиз ёлғиз оиланинг эмас, миллатнинг равнақини ҳам назарда тутган бўлсалар керак.





«ТОЖ КҮП ДАРДИСАР БЕРУР...»

Тож кўп дардисар берур бизга,
Зулмидур ақлу ҳуш торожи.
Бошимиздин бу тожни кам қил,
Барча гар бўлса салтанат тожи.

Тождорлик тарихи — бир сўз билан айтганда, дардисарлик тарихи. Тожу тахт ташвишлари учун қанчадан-қанча қабих ишлар қилинган. Қанча қонлар оққан. Неча юз минглаб меҳнаткашларнинг бошига мусибат ва кулфат тошлари ёғилган. Тож «меҳри» узлуксиз тарзда кин ва адоват алангаларини пайдо этган. У отани ўғилга, ўғилни отага душман қилган. Эллар ва элатлар ўртасидаги қирғин, урушларнинг кўпчилигига тож «меҳри» сабаб бўлган. Тож моҳиятан зулм ва зўрлик тушунчаларидан ажралмасдир. Тарих китоблари бу зулм ва зўрлик воқеаларига тўлиб кетган. Лекин ҳазрат Навоий ушбу қитъасида тожнинг одамларга «кўп дардисар» беришини қайд этарканлар, «Зулмидир ақлу ҳуш торожи», дея фожианинг туб асосини ҳам очадилар.

Ҳа, тожнинг энг даҳшатли зулми — инсон ақлу ҳушини ғорат қилишидир. Ақлу ҳуш торож бўлди-ми, ҳамма-ҳаммаси яксондир. Улуғбекдай аллома отасининг қатлиға бош қўшган падаркуш Абдуллатиф ақлу ҳушини нима торож этган эди? Албатта

тож! Тож гафлати кўзига парда тортмаганида
Ҳусайн Бойқаро суюкли набирасининг жаллодига
айланармиди? Ҳазрат Навоий буюк гуманистдир-
лар.

Бошимиздаги бу тожни кам қил,
Барча гар бўлса салтанат тожи,—

деган гапни айтиш, ўша замон учун катта жасорат
эди.





«ИЛМДИН КАСБИ ҚИЛКИ...»

Илмдин касби қилки, суд эрмас,
Чарх мушкулларини ҳал қилмоқ.
Лекин ул илм доғи нафъи этмас,
Билибон бўлмаса амал қилмоқ.

Ҳадислардан бирида: «Оллоҳ таолодан фойдали илм сўрангиз ва бефойдасидан сақланингиз», дейилган. «Чарх мушкулларини» ҳал қилмоққа ёрдам бермайдиган илмларни ҳазрат Навоий бефойда илм деб ҳисоблаганлар. Ва бундай илм билан машғул бўлмоқни мақсадга айлантирмасликка чақирган. Бундан мурод, қайси шакл ва қай жиҳатдан бўлмасин, фанга, охир-оқибатда халққа фойда етказишдир. Ҳаёт ва онг тараққиётига хизмат қилмаган илм — илмсизликдан ўзга нарса эмас. Тараққиёт учун эса билишнинг ўзигина кифоя этмайди: билимга яраша амал ҳам керак. Элу юртга илмдан етадиган наф — бебаҳо. Бу маънавий фойданинг ўрнини бошқа ҳеч нима тўлдира олмайди. Шунинг учун ҳазрат Навоий алоҳида урғу билан:

Лекин ул илм доғи нафъи этмас,
Билибон бўлмаса амал қилмоқ,—

деб ёзган эдилар. Билган нарсани биламан, билмаганни билмайман дея олиш — мана шу ҳақиқий билим. Билим даражасига мувофиқ амал ва ҳаракат — бу, чин олимга хос фазилат саналади.





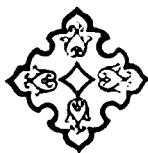
«НИҲОНИ ИГНА САНЧАР ЁРЛАРДИН...»

Ниҳони игна санчар ёрлардин,
Адуваш новак афганлар кўп ортуқ.
Мунофиқ шева золим дўстлардин,
Мухолиф табъ душманлар кўп ортуқ.

«Дўст билан обод уйинг гар бўлса у вайрона ҳам...» — деганда Эркин Воҳидов ҳақ. Дўст — кўнгил уйининг ободлиги. Дўст сиймосида жаҳоннинг энг улуғ қувончларидан бири акс этади. Лекин бу гаплар чин дўстликка тегишли. Ҳақиқий дўстликни донишмандлар икки вужуддаги битта қалб, дейишган. Уртада эътиқод ва маслак бирлиги бўлмаса, дўстлик йўқ. Одамни одамга яқинлаштирадиган туйғу ва хислатлар кўп. Нодонни нодонга нима яқин қилади? Гумроҳлик. Жаҳолат. «Жаҳолат деб ўқумаган, ҳеч нарсага тушунмайдурган нодонликни айтилар, — дейди Абдулла Авлониё. — Жаҳолат инсониятнинг энг зўр душмани ва ёмон хулқларнинг бошлиғидур». Ёмон хулқларнинг топишуви ҳамма пайт ёвузлик ва пасткашлик равақига хизмат қилади. Мана шунинг учун оломон ўртасидаги дўстликдан эҳтиёт зарурдир.

Дўстликнинг узилмас ришталари: меҳр, имон, диёнат ва виждон уйғунлиги. Аммо унинг ҳалқалари — Ватан туйғуси ва халқ ишқидир. Ватан эрки ва халқ истиқболи дардида ўртанган кураш-

чан юраклар топишувигина оқибатли ва дўстлик-да ажралмасдир. Бундай ҳолатда риёкорлик қилиб бўлмайди. Хиёнат ўз виждонингга хиёнатга айланади. Аммо ҳаёт шафқатсиз. У негадир том маънодаги ёру биродарликдан қизғанади. Дўст тимсолида у кўпинча эътиқоди суст, маккор кимсаларни кишига рўбарў этиб қўяди. Ҳазрат Навоий бизга танитиб кетган «ниҳони игна санҷар ёрлар» ҳам айна шу тоифа кимсалардандир. Улар гўё зоҳирдан садоқатли дўст. Лекин ичдан душман. Буни сир тутмоқ учун турланиб, риё йўлкаларидан мунофиқлик кўчаларига чопиб яшашади. Мир Алишер Навоий бундай «дўст»дан ошкора ўқ узувчи душманни кўп афзал бил, дейдилар. Душман ўз номи билан душман. Унинг бутун қилмиши кишини ҳушёрликка, қарши чоралар кўришга ундаб туради. Мақсади бузуқ мунофиқ «рафиқ» эса Сизни ғафлатда қолдиради. Ундан зулм кутилмайди. Бироқ у кутилмаган жой ва хаёлга келмаган томонлардан жабру жафо ўтказади. Бу ёмон, албатта. Хуллас, «ниҳони игна санҷар» «дўст»лардан қанча тез узоқлашилса, ўшанча яхши ва фойдалидир.





«ЭЙ НАВОИЙ, ОЛАМ АҲЛИДА...»

Эй Навоий, олам аҳлида тамаъсиз
йўқ киши,
Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга
бўлғай шараф.
Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур
буким,
Олам аҳли борча бўлғай бир тараф,
сен бир тараф.

Тама билан таъна сўзлари бир-бирига яқин сўзлардай туюлади менга. Бунинг сабабини шундай изоҳлаш мумкин: таманинг катта-кичиги бўлмайди. Бировдан бир хас тилаш ёки арзимас манфаатга кўз тикиш ҳам тама. Шуларнинг орқасида таъна ҳам яшириниб ётади. Бир кун бўлмаса, бир кун

бу таъна эҳтимолки тош бўлиб отилар. Эҳтимолки, найза сифатида кўнгилга санчилар. Юракни ана ўшанда пушаймонлик эзади. Таманинг тескари натижаси доимо оғули. Ана шу оғудан ҳазар этмоқ керак.

Тама қандай туғилади? Унинг дояси манфаат ҳирси. Нафс рағбати. Очкўзлик. Тама — бойлик, мансаб ва шуҳратга ўч кимсаларнинг ёсуманидир. Уларни тинимсиз аврайди, йўлдан оздиради. Тама қилишни — инсоннинг ўз хоҳиши билан тубанлашуви, ўзи истаб одамийлик ҳиссиётларини таҳқирлаши деб қараш лозим. Ҳазрат Навоийнинг «олам аҳлида тамаъсиз» киши йўқ, дейиши кимларгадир кескин даъво бўлиб туюлгандир. Лекин Мир Алишер Навоий замонидан беш юз йил берида туриб — инсоният психологияси ўрганилса, дея тахмин этайлик: «Олам аҳли» ўртасида ҳақиқий маънодаги тамасиз зотлар топирлармикин? Балким топилар. Ҳазрат Навоий даврида ҳам қаноати улуғ кишиларнинг сони ҳозиргидан кам бўлмагандир. Бироқ тамадан бутунлай озод одамлар сони тамапарастларга нисбатан барибир кам. Доимо ноёб бўлган улар. Шунинг учун бобомиз қатъий равишда: «Эй Навоий, олам аҳлида тамаъсиз йўқ киши», — деганлар. Ва тамасизликда олий шараф кўрганлар:

Ҳар кишида бу сифат йўқтур, анга
бўлғай шараф.

Шу ўрнида бир савол қўяйлик: «Тарки тамаъ» нега шараф келтиради? Негаки, у «улуғ ишдур». Бу ишни ҳазрат Навоий улуғ билганлар.

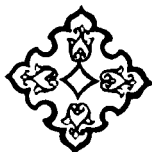
Сен агар тарки тамаъ қилсанг, улуғ ишдур
буким,

Олам аҳли барча бўлғай бир тараф,
сен бир тараф.

Сўнги сатр қитъанинг илк мисрасидаги фикрнинг тўғрилигини ҳам тасдиқлайди, ҳам гўё исботлайди. Чунончи: тамагирлар дунёсида тарки тама қилган кишининг пайдо бўлиши ўз-ўзича катта воқеа. Шу одамнинг ўзи маънавий-ахлоқий бир қутбни ташкил қилади. Демак, олам аҳлининг барчаси — бир тараф, унинг ёлғиз ўзи — бир тараф. Ҳазрат Навоий қуйидаги қитъада яна тама тўғрисида ёзадилар:

Навоий, тамаъ тухмин сочма кўп,
Риё ашкидин анга сув очма кўп.
Амал мазраъин экали берма ер,
Ҳавоу ҳавас хирманин елга бер.

Бу шеърдаги маъно олдинги қитъага қараганда образли тарзда ифодаланган. «Тамаъ тухми», «риё ашки», «амал мазраъи», «ҳавоу ҳавас хирмани» — булар истиоравий иборалар бўлиб, образли моҳиятга эга. Уқувчи «тамаъ тухми» нима эканлигини аниқ тасаввур қила олмайди. Лекин мушоҳада юритса, бу «тухм» қабиҳ бир нарсалиги, риё «суви» сиз униб-ўсмаслигини дарров тушунади. Ва «Тамаъ бу, риёкорлик ҳамдир», деган хулосага келади. Мазраъ — экинзор. Бобомиз кўнгилдан амал «мазраъ»ига ер бермасликка чақираётирлар. Мана шунда «ҳавоу ҳавас хирмани» ҳам ўз-ўзидан елга соврилган бўлади.





«КЎРУБМЕН АНЧА ҒАМУ ДАРД ОШНАЛАРДИН...»

Кўрубмен анча ғаму дард ошналардин,
Чекибмен онча алардин алам, ано бирла.
Ки тушса жоним ажал сайлиға, эрур хўброқ
Ғариқлиққи, халос ўлмоқ ошно бирла.

Инсон кўнглига ёр-ошнолардан қанча ғаму дард етса, у қалбан ўшанча ёлғизлашади. Бундай тан-ҳолик бора-бора ҳар қандай ошнодан ўзни четга олишни мажбуриятга айлантиради. Шеър қаҳрамони шундай ҳолатдаги киши. У яқин одамларидан анча қайғу ва озор кўриб, бундан ҳам ортиқ алам чекқан. Унинг «кўрибмен», «чекибмен» дейишидан ички бир ҳазинлик, ўксиклик англашилади. У жони ажал селига ғарқ бўлганда ҳам «ошно бирла» «халос ўлмоқ»дан ўша селга чўкиб ўлмоқни «хўброқ» ҳисоблайди:

Ки тушса жоним ажал сайлиға, эрур хўброқ
Ғариқлиққи, халос ўлмоқ ошно бирла.





«МЕНКИ ЎЛДУМ ДАҲР ЭЛИГА ОШНОЛИҒ РАНЖИДИН...»

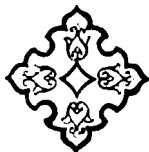
Менки ўлдум даҳр элига ошнолиғ ранжидин,
Қилмағаймен ошнолиғ, гар Масиҳ ўлсун яно.
Ошнолардин, тилармен, айласам бегоналиғ.
Қайда мумкин бўлмоғим бегоналарга ошно.

Бу қитъада «ошнолиғ ранжи»нинг кўлами янада кенгайган. Энди шоир «даҳр элига» яқинлик оқи- батидан нолиётир. Унинг ишончлари олам ва олам аҳли учун «қойда» тусини олган меҳрсиз- лик, оқибатсизликдан янчилган. У «ошнолиғ» ро- ҳатидан бутунлай воз кечмоқчи. Умуман, унда «ошно» деган сўзга ишонч ҳисси сўнган. Шунинг учун у ҳеч иккиланмасдан.

Ошнолардин тилармен, айласам бегоналиғ
Қайда мумкин бўлмоғим бегоналарга ошно, —

дейди. Хўш, одамлардан шу қадар ҳам безиш ва қочиш керакми? Менимча, бундай шеърларни ўқи- ганда жисмоний танҳолик атрофидагина фикрла- маслик лозим. Одам маънавий ҳаётида ички ёлғиз- ланишнинг аҳамияти ниҳоятда катта. Ёлғизланиш сабабларини тўғри идрок эта олган қалб идеал ахта- ради. Бундай қалбнинг йўли — ҳақ йўли. У ошною бегоналардан узоқлашган сайин ҲАҚИҚАТ билан қаттиқроқ тил топишади ва яқинлашади. Шунинг

учун «Ошнолардин тилармен, айласам бегоналиғ» деган қаноат билан сўзлаётган кишига улуғ ОШНОсини топган Шахс сифатида қараш керак бўлади. Чунки у ақл ва руҳ ҳаракатлари тўхтаб қолган ҳар қандай одамдан фарқли ўлароқ, Ҳақ манзилларига ошиқаётган ёки ўша жойларда роҳатланаётган комил инсондир.





«ДУР АНГА НА СЎЗ СИФЛАИ НАХС ДЕБ...»

Дур анга на сўз сифлаи нахс деб,
Қилур турку ҳиндуға зоҳир нифоқ.
Бийниҳ анингдекки сичқай чибин,
Оқ узра қароу қаро узра оқ.

«Сиз нимани тушунмасангиз, у сизга бегона», — дейди И. Гёте. Билимли ва доно одам тушунмаганини тушуниш учун интилади, чора ахтаради. Жоҳил ёки нодон кимсалар билимсизликларини гумроҳлик билан «тўлдиришади». Натижа нима бўлади? Нодон нимани англамаса, уни қоралайди. Гумроҳга нималарки бегона кўринса, уларга душманлик кўзи билан қарайди. Қитъада ўзига «на сўз»ки йироқ сезилса, уни бутунлай йўққа чиқарувчи фосиқлик фош этилган. Унда таъкидланишича, бундай кишилар фитна қўзғовчилардир. Улар ақллари етмаган ҳақиқатларни ерга уриш билан қаноатланмасдан, «турку ҳиндуға нифоқ» ҳам зоҳир қилурлар. Бундай товламачилар ҳаммаёқни булғовчи чивинга ўхшайдилар.







«МАЖОЗДИН МАНГА МАҚСУД ЭРУР ҲАҚИҚИЙ ИШҚ...»

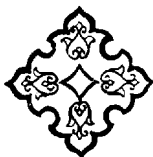
Мажоздин манга мақсуд эрур ҳақиқий ишқ,
Нединки, аҳли ҳақиқатқа бу тариқат эрур.
Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафъ улки беҳақиқат эрур.

Маълумки, Шарқ шеърлятида ишқий ғоя ва образлар икки йўналишда талқин этилган. Биринчиси, мажозий ишқ. Бунда одамнинг одамга, ташқи оламга муҳаббати куйланган. Иккинчиси, олий идеалга — Ҳаққа бўлган севгини англаувчи илоҳий ишқдир. Бу ишқ «ишқи ирфоний», «ишқи маънавий» деб ҳам юритилган. Ҳақиқий сўфий шоирлар илоҳий ишқни мажозий ишққа дахлдор ҳисобламаганлар. Уларча, шаҳвоний ҳирслар аралашган ишқ — тубан ишқ. Илоҳий ишққина олам ва одам қалбининг ҳаётбахш нури ва покиза руҳидир. Бу нур эса тангри жамолида зуҳурланади. Шунинг учун туну кун ҳусн ва латофатда тенги топилмас маъшуқа тангри висоли дардида ёнмоқ керак. Қитъада мажозий ишқ билан илоҳий ишқни бир-бирига зид қўювчиларга муносабат билдирилган. Мажоздан мақсад ҳақиқат. «Гар инсон идрок эта олса», айна ҳақиқатдур мажоз. Ҳазрат Навоийнинг нуқтаи назарлари ана шу. Олим Ё. Исҳоқов қайд қилганидек, Мир Алишер Навоий мажозий ишқни «ишқи ҳақиқийнинг бир кўриниши ёки ҳақиқий

ишқ йўлидаги ўзига хос босқич сифатида» баҳолайдилар. Лекин улар ўртасида қатъий чегара ҳам қўймайдилар. Шунинг учун ҳам ул зот:

Мажоздин чу ҳақиқатқа йўл топар ошиқ,
Қилур мажозни нафъ улки беҳақиқат эрур,—

деган эдилар. Ҳазрат Навоий шеърлятидаги ошиқ мажоздин «ҳақиқатқа йўл» топган, дунё ва одам қисматиға қарашлари ниҳоятда кенг лирик характердир. У инсонни севиб, оллоҳни унутмайди. Худо муҳаббатида ўртаниб инсоннинг улуг ва шарафли зот эканлигини ёддан чиқармайди. Биз улуг бобомиз шеърларини ўқиб, улар устида мушоҳада юритганимизда мана шу томонға ҳам жиддий эътибор қилишимиз шарт.





«АЗ АВОМИ ТИРАЙИ ПУРҲИРСИ ДУНЁ ДУР БОШ...»

Аз авоми тирайи пурҳирси дунё
 дур бош,
Гар ҳамехоҳи, ки гардад
 сад машаққат аз ту рафъ
Дур будан беҳ зи ғавғои мағас
 з-он рӯ, ки ҳаст
Беҳадат ранж аз ҳужумаш лек
 не имкони нафъ!

Авом — омма. Қитъада тилга олинаётган авом — онг ва идроки тийра тўда. Бу аянч галанинг қонида молу дунё ҳирси ғалаён қилади. Унга яқинлашиш ранж ва машаққат туғдиради. «Агар юз машаққатдан қутулишни хоҳласанг, мана шу ваҳший оломондан йироқ бўл», — деб ўғит берадилар бобомиз. Бу — биринчи байтдаги гап. Шеър тамсил усулида битилган. Мисол учун «мағас» — пашша образи танланган. Чунончи: нафс ҳирсига қул халойиқ пашша. Пашшанинг ғавғосидан бирор нафъ борми? Аксинча, унинг ҳужумидан беадад зиён етади, маъносиз ғинғиллаши-ю, хиралигидан кайфият бузилади. Нодон ва гумроҳлар ҳам шунақа. Улардан қанча узоқлашилса, кўнгил ўшанча тинч ва осуда!



«ЧУ ОЛИМ АЗ ПАИ БОЛО НАШАСТАН...»

Чу олим аз паи боло наштастан,
Ба ҳар мажлис равад хуш пой кӯбон.
На олим, жоҳилаш дон, он ки ўро
Намояд хуш ба жуз болои хубон.

Олимлик — энг баланд маънавий-ақлий даражалардан. Илм аҳли бундан бошқа, дейликки, мансаб ёки иззат-эътибор баландлиги учун слиб-югурса, бу энди олимлик эмас, тубанлик, ўзига нисбатан зolimликдир. Чин олим танҳоликка мойилроқ бўлади, сокинликни хушлайди, мажлис ва йиғинларда кимлигини кўз-кўз қилавермайди. Қолаверса, ҳар қандай ҳавойи ҳаракат, гайритабиий интилишидан олим киши ўз-ўзига малол орттиради. Мен олимлик унвонларига эга кўп одамларни биламан. Лекин улар орасида табиатан камсуқум, «тўрга» чиқишни ўйламайдиганларини ниҳоятда кам учратганман. Буларни ўйлаганда ҳар доим Мир Алишер Навоийнинг шу қитъаси эсимга тушади. Унда айтилишича, агар олим тўрдан жой эгаллаш ғаразида «ҳар мажлис»га чопаверса, унга олимлик номи ҳам, шарафи ҳам ҳайф. Чунки у жоҳил. Унинг «илми» жаҳолат. Бобомиз бундай кимсаларнинг фикрий қарашларини энгилтак гўзалларнинг тушунчалари билан тенг қўяди.



«СИҲАТ АР ХОҶИ МАКУН МАЙЛИ ТАОМ...»

Сиҳат ар хоҳи макун майли таом,
То набошад иштиҳои ғолибат.
Лек бояд даст аз ў вақти кашӣ,
Ки ба хўрдан нафс бошад толибат.

Шайх Саъдий ёзадилар: хуросонлик икки дарвиш сафарга чиқишибди. Улардан бири заиф бўлиб, иккинчиси семиз ва бақувват экан. Заиф кунора ифтор қилар, ҳамроҳи кунуда уч маҳал овқатланаркан. Иттифоқо, уларни бир шаҳарда жосусликда айблашиб, битта хонага қамаб, эшикни лой билан шуваб ташлашибди. Орадан икки ҳафта ўтгач, уларнинг гуноҳсиз эканликлари маълум бўлибди. Эшикни очиб қарашса, ҳалиги заиф тирик, бақувват одам ўлиб ётганмиш. Бу ҳолдан ажаб-

ланишибди. Шунда бир донишманд: «Агар буларнинг қисмати аксинча бўлганида, таажжубланишга арзирди, зероки, улардан бири кўн овқатланишга одатланган эди, очликка бардош бера олмай ўлди. Буниси, овқатни жуда оз ейишга одатлангани учун сабр қилиб ўлимдан омон қолди»,— деган экан.

Қиссадан ҳисса маъносида Шайх Саъдий ҳикоят охирида тўрт қаторли шеър келтирганлар. Аммо шу шеър ўрнига Мир Алишер Навоийнинг ушбу қитъасини ҳам қўйиш мумкин. Чунки ҳазрат Навоий илгари сурган фикр Шайх Саъдийникидан кескин фарқланмайди. Уларнинг иккаласида ҳам ғоявий ният битта: «Кўн таом ейиш соғлиқни ейди. Нафси ғолиб кимса ажалга эртароқ мағлуб бўлади».

Ибн Синога нисбат берилган машҳур ҳикмат бор: одам еб-ичмоқ учун яшамайди, яшаш учун еб-ичади. Кўнгил гушналиги — фикрлашдан тўхташ, руҳни бой бериш, дардсизлик. Бедард одам одамми? Фикрсиз бандаларга бир назар ташланг, уларнинг деярли барчаси бир хилда лоқайд. Бир зайлда ҳорис. Мир Алишер Навоий рубоийларидан бирида: «Тўқлуқ чу кўнгулни қаттиқ айлар, оч ул», дейдилар. Мана, дили тош, дийдаси қотган кимсалар қандай пайдо бўлади. Булардан нима кутиш мумкин? Еб-ичиш, ухлаш, «турлук-турлик» кийиш» ва мол йиғиш — уларнинг «истеъдод» майдони шу. Ҳазрат Навоий қитъасидаги маъни юзаки қаралганда унча чуқурмасдай. «Сиҳат тиласанг, иштаҳанг бўлмаганда оғзингга овқат тиқаверма. Лекин иштаҳанг бўлганда ҳам, меъёрни унутма, қўлинг ва оғзинг қанча вақтлуроқ тийилса, ўшанча яхши», дейди шоир. Аммо бу насиҳатнинг замирида: «Нафсингга хилоф иш тут!»— деган мазмун борки, унга амал этиш маънавий саломатликни кучайтиради.



«МАЪНИЙИ ШИРИНУ РАНГИНАМ БА
ТУРКЙ БЕҲАД АСТ...»

Маънийи ширину рангинам ба туркий беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дарҳои самин бингарӣ.
Гӯйиё дар рост бозори сухан бикӯшодам,
Як тараф дӯкони қаннодию як сӯ заргарӣ.
З-ин дӯконҳо ҳар гадо коло кужо донад хирад,
З-он ки бошад ағниё, ин нақдҳоро муштари.

Қитъанинг биринчи байти фахрия мазмунига эга. Бобомиз ифтихор ҳисси билан: «Туркий тилда ширин ва ранг-баранг маънили шеърларим беҳаддир. Агар назар ташласанг, форсӣда ҳам лаълу дурянглиғ қимматбаҳо шеърларимнинг кўплигига инонасан», – дейдилар. Кейинги сатрларда шу ҳақиқат тасаввур орқали тошилан мантиқ ва манзарада исботланади. Яъни: шоир сӯз бозорида гаройиб бир дӯкон очган. Унинг бир томони қандчилик дӯкони-ю, иккинчи томони заргарлик. Лекин бу дӯконлардан бирор нима олмоқ учун кучли ақл, зӯр фаросат, ўткир назар керак. Ақли юпун, кўнгли ботил, нодонларга эса йўл бўлсин, улар «дӯкон» оралаб шунчаки ўтиши ёки унинг атрофида ўралашиши мумкин, холос. Ундан тафаккур эҳтиёжларини қондира олганлар эса, бой-бадавлатдурлар.

Беш юз йилдан ортиқ вақт ўтибдики, бу гап ўзининг мазмун ва аҳамиятини заррача йўқотмабди. Дарҳақиқат, билиш, тушунишни қўя турайлик. Мир

Алишер Навоийнинг ижодиётига яқинлашиш учун катта тайёргарлик керак. Ҳазрат Навоий аждодлари учун буюк мутафаккир шоиримизнинг асарларини англаш, уларнинг маъно қатламларини очиш, гўзаллик сирларидан завқланиш ва ҳайратланишдан ортиқроқ ғанийлик йўқ.





«ДУШМАН ГАР ҲАСУД ШУД НЕК АСТ...»

Душман гар ҳасуд шуд нек аст,
Ки ба ранж ояд ў зи феъли бадаш,
Феъли ў ёру душманаш бошад,
Аз пайи қасди жисму жони худаш.

Қайсидир замонда учта ҳасадчи бир жойда топишиб қолишибди. Биринчиси: «Ҳеч кимга яхшиликни раво кўрмайман», деса, иккинчиси: «Бировнинг бировга яхшилик қилишига мутлақо қаршман», дебди. Учинчиси эса: «Менга кимда-ким нелик қилса, ўша билан душман бўларман», деган экан. Мана, ҳасад нима ва ҳасадчи ким? Ҳасад онгдаги, қондаги иллат. Балки шунинг учун ҳасадчилар сўнгги нафасларигача бу офатдан қутула олишмас. Аммо «ичида тонналаб кўмир» тўпланган ҳасадчининг душманлигини сезганингизда, бир нарсани ҳисобга олинг: ўзингизни унга мутлақо душман билманг. Негаки, унга ўзидан ортиқ ганим мумкин эмас. У шўрлик ҳар соат, ҳар кун ичдан ўзини-ўзи тириклайин ейди. Шунинг учун ҳам Мир Алишер Навоий қитъасида: «Душманинг ҳасадчи бўлса, яхшидир», дейилган. Ва уни адоий тамом қиладиган қарши куч ёмон феъли деб кўрсатилган. Албатта, у ҳеч пайт, хулқини тузатиш бир ёқда турсин, ўзига танқидий ҳам қарай олмайди. Ёмон феъли — душмани унга йўлдош бўлгач, бу душман уни бир кунмас, бир кун яқсон этиши англашиларлидир.



«ОЛИМУ ЖОҲИЛ АГАР ЧИ ҲАР ДУ ЖИНСИ
МАРДУМАНД...»

Олиму жоҳил агар чи ҳар ду
жинси мардуманд,
Фарқ бошад дар миён аз осмон
то хоки рах,
Дурру жола ҳарду аз абранду
дар ҳайъат шабиҳ,
Он равад бар тожи шах
ин лек дар хоки сияҳ.

Шеър аввалида айтилганидек, олим ҳам, жоҳил ҳам инсон. Уларнинг ҳар иккаласи одам тоифасидан. Лекин ораларидаги фарқ осмон билан ер қадардир. Чин олимни нури кунга қиёслайдиган бўлсак, жоҳил қоронғу тун тимсоли. Олимнинг матлаби — ҳақиқат, эзгулик, одамийлик, ҳурлик. У ҳаётда илму ҳикматнинг қўли баланд бўлсин, дейди. У: «Эй инсон, ўзингни англа, қадрингни арзон сотма, сенга нон-туз берган халқингни севгил, жонингни Ватанингдан ортиқ кўрма», деб ўргатади. Ҳақиқий олим мана шулар учун заҳмат чекади, одамларнинг ўзаро иттифоқ яшаши, улуг орзулар йўлида ҳамжиҳат курашишларини истайди. Жоҳилчи? У бурнидан нарини кўра олмайди. У жаҳолатнинг қули. Унинг ҳаётини гумроҳлик, ваҳшийлик бошқаради. Қитъада булар қуйидаги тамсилий сўзларда ёритилган:

Дурру жола ҳар ду аз абранду дар
 ҳайъат шабиҳ,
Он равад бар тожи шаҳ
 ин лек дар хоки сияҳ.

Мазмуни: дур ва дӯл → ҳар иккиси ҳам булутдан пайдо бўлиб, зоҳиран бир-бирига ўхшаса-да, дур подшоҳ тожига чиқади, дӯл эса қора тупроққа киради. Бу мантиқ мулоҳазага йўл очади. Энди Сиз олим ким, жоҳил ким, олим қадрининг юксаклиги-ю, жоҳил қадрсизлигининг сабаблари тўғрисида истаганча фикрлашингиз мумкин.



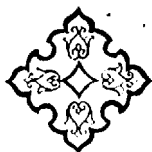


«ТИЙРААМ АЗ МАРДУМИ ЧАШМИ ХУД,
ЭЙ ФОНИЙ, ЗИ БАС...»

Тийраам аз мардуми чашми худ,
эй Фоний, зи бас,
К-омадам бар рӯзи мардум дар жаҳон
номардумӣ.
Одами обӣ магар жӯям зидарё,
гашта гарқ,
З-он ки аз рӯй замин гум гашта
жинси одамӣ.

Бу дунё — шафқатсиз дунё. У улуғ одамларга азалдан мурувватсиз. Раҳмсизлиги учун ҳам не-не буюк зотларнинг дилларини қақшатиб, бошларига жабру жафолар ёғдирган. Унинг субутсизлигидан, бағри тўла кин, адоват ва разолат эканлигидан ҳазрат Навоий кўп ўксиган, кўп азоб чекканлар. Халқда (ўзбекларда): «Кўп йиғласа, кўзи қораяди», деган тушунча бор. «Қитъада: «Эй Фоний, ўзимнинг кўз қорачиғимдан тийрадурмен», дейилиши шу гапга ишора. Хўш, шоир нега шу қадар кўп йиғлаган? Чунки у «жаҳон халқи орасида муртадлик» авжига чиққанда дунёга келган. Кейин-чи? Умр ўтаверган. Атроф-муҳитдан комил одамларни ахтариш давом қилаверган. Лекин шундай бир кун келганки, ер юзидан «жинси одамӣ» — одам жинси йўқолиб кетган, деган қарорга кўпчилиكنинг диққатини тортишдан ўзга чора қолмаган. Аммо шунда

ҳам бобомиз қалбида одам излаш истаги сўнмаган. Чунки у киши охириги хулосадан олдин: «Энди дарёга ғарқ бўлиб «одамобий» — сув одамини қидираман», — деган фикрни ҳам айтгандирлар.





«ҲАР КАСЕ К-АЗ РҮИ ИСТИҒНО БА МАРДУМ ХОНД ШЕЪР...»

Ҳар касе к-аз рӯи истиғно ба мардум
хонд шеър,
Нек ҳам гар ҳаст созад зишт неши
халқ беш.
Даъвийи мақбулии шеър ар кунад
сар то ба пой,
Хештанро ҳам кунад мардуд ҳамчун
шеъри хеш.

Шоир халқ назаридаги одам. Унинг кўпчилик билан учрашуви ҳам, эл олдида шеър ўқиши ҳам — ҳар томонлама синов. Бундай вазиятларда у фақат ижодкор сифатида эмас, одамийлик талаблари жиҳатидан ҳам кимлигини синовдан ўтказади. Шоирлик билан такаббурлик, завқ билан олифталик, илҳомий кўтаринкилик билан зўрма-зўраки жазава мутлақо бир-бирига тескари нарсалардир. Қисқаси, шоир ёзганда ҳам, шеър ўқишда ҳам рол бажармаслиги керак. У ролга кирдими, яхши шеърнинг қимматини ҳам бир пул қилади. Шу маъноларда қитъадаги фикр сабоқ бўларли. Чунончи: ҳар кимки халқ олдида истиғно билан шеър ўқиса, у яхши шеър бўлса-да, тингловчиларга ёмон таъсир кўрса-тади. Буни ҳисобга ола билмаслик «Шеърим бошдан-оёқ одамларга мақбул» деган хулосага олиб боради. Бундай даъво эса шеърига ўхшаб муал-

лифни (ёки шеър ўқувчини) халқ назаридан четга суради. Донишманд шоир Ҳайдар Хоразмий: «Зоҳиру ботин хабари сўздадур», деган эди. Ҳа, сўзнинг оғзаки ифодасида ҳам кишининг суврати-ю, сийратидаги энг муҳим белги ва хусусиятлар намоён. Ахир, оддийлик, самимийлик ва табиийликдан юксакроқ фазилат бўладими?!





«СИФЛА К-ОЗОДАРО НАГҶЯД БАД...»

Сифла к-озодаро нагҶяд бад,
Ё наёяд фарози хони касе.
На ба дарё расад забони саге,
Нанишинад ба суфра сагмагасе.

Абдулла Орипов шеърларидан бирида: «Эзгу, латиф ҳислар бўлмасин таҳқир, Булбулни бойқушга топширманг зинҳор», дейди. Афсуски, эзгу ва латиф туйғуларнинг таҳқирланиши ҳаммани ҳам безовталантирмайди. Шундай кишилар борки, улар булбулни бойқуш чангалига топширишдан ором оладилар. Баъзилар разил ва дилозорларнинг яхши одамларга ўтказган жабру озорларига парвосиз қарайдилар. Аслида бу ҳам ёмонликни қўллаш ва бойқушларга шерикликдир. «Соф қалбни учратган» маҳал дарров ҳушёр тортиш, дарҳол унинг ҳимояси ҳақида қайғуриш керак. Бу жиҳатдан ҳазрат Навоий қитъасидаги сўзлар ибратлидир. Бобомизни қандайдир разилнинг покиза одам шаънига бад гапни тилга олиши ҳам ташвишлантирган. Ул зотнинг айтишларича, пасткаш ҳеч кимнинг дастурхонига ёвуқлашмаслиги лозим. Зотан, дарёга итнинг оғзи тегмагани, дастурхонга итпашша қўнмагани маъқулдир.



«АВЛИЁУЛЛАҲ МАЗОРИ ТҶС ВАЙРОНИ
АРО...»

Авлиёуллаҳ мазори Тўс вайрони аро
Кўптурур, йўқ бок агар тавфида кўрса
 кимса ранж,
Мунчаким вайрона кездим ганж бир ҳам
 йўқ эди,
Бўйла вайрон ким кўрубтур онда мадфун
 мунча ганж.

Мозор — муқаддас жой. Ҳар кимнинг бу дунёда «сиғинар мазорлари» бор. Уларда авлод-аждодлар жасади дафн этилган. Кимнингдир бобо ва бувиси, кимнингдир ота ё онаси, кимларнингдир ҳаётдан эрта кўз юмган ўғил-қизлари қатор ястанган қабрлар бағрида ётади. Эслаш, ўткинчи дунёдан кўз юмган кишиларни хотирлаб яшаш — савоб. Ҳайвонга хотира ато қилинмаган. Хотирлаш қобилияти билан одам ҳайвондан фарқ қилади. Хотирасизлик фақат ҳайвонлик эмас, ваҳшийликдир. Халқимизда: «Арвоҳ рози — Худо рози», деган нақл бор. Мана шу гапнинг узи ҳам ҳар бир мазорни асраб-авайлаш, у жойга вақти-вақти билан бориб туришни қанда қилмасликни шарт этиб қўяди.

Менинг ер устида танишларим кам,
Менинг ер остида дўстларим кўпроқ, —

дейди Абдулла Орипов. Аслида ер остида ётган буюк зотларнинг барчаси тирикларнинг дўстларидир. Шундай дўстлик туйғусига эга бўлмоқ фақат оқилликмас, орифлик ҳамдир. Авлиё — вали сўзининг кўплиги. Вали — оллоҳ паноҳидаги киши, илоҳий кароматлар соҳиби, азиз дегани. Мир Алишер Навоийнинг айтишларича, «мазори Тўс вайрони аро» ётганлар орасида валилар кўп экан. Шунинг учун ранж чекиб бўлса-да, бу мазорни зиёрат қилиш керак бўлган. Чунки бундай заҳматдан заррача зиён етмайди.

Мунчаким вайрона кездим ганж бир ҳам
йўқ эди,

Бўйла вайрон ким кўрубтур онда мадфун
мунча ганж.

Бу байтнинг биринчи мисрасидаги фикрни: «Қанча мазорларни кездим, бироқ уларда бирор-та ҳам валининг қабрини учратмадим», маъносида ҳам англаш мумкин. Аммо бундай тушуниш хато бўлур эди. Халқда хазина ёки ганж вайрона ичида яширин бўлади, деган тушунча бор. Шоир шундай қарашларга суяниб, вайроналарни айланиб (мазорларни эмас!) «бир ҳам» ганж топмаганлигини сўзлайди. Ва унда чинакам ганж кўмилган жой — айти шу мазористон, деган олий тушунча туғилади: «Бўйла вайрон ким кўрубтур онда мадфун-мунча ганж». «Мунча ганж» — мазори Тўсдаги неча ўнлаб валиларнинг барҳаёт Руҳи. Уларнинг қабрларини нурга чулғаган инсоний ва илоҳий хислатларидир.

Бобомизнинг бошқа бир қитъасида не «важҳдинки мазорат ибодатгоҳ» бўлури шарҳланган:

Ажаб йўқ эрса зиёратгоҳ аҳли обидким...

Обид — ибодат қилувчи. Мазоратларга борадиган «зиёрат аҳли»нинг обидлигидан ажабланмаслик керак. Чунки:

Ибодат эткали хуш ердурур зиёратгоҳ.





«ҲАҚ ЗОТИҒА БИРОВКИ, ХИРАД БИРЛА
ФИКР ЭТАР...»

Ҳақ зотиға бировки, хирад бирла
 фикр этар,
Отин эл ичра оқилу фарзона айлабон.
Миқдорини тенгиз суйининг
 истар англамоқ,
Лекин ҳубоб жомини паймона айлабон.

Диний эътиқодга биноан бутун мавжудотнинг яратувчиси — Худо. Унга тенг зот оламда йўқ. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий талабаларга тушунтирганидек:

Худодир бу жаҳонни,
Бор этган барча жонни,

Бошқа кимса қодирмас,
Яратмоққа бир жонни...

«Қуръон» сураларидан бирида: «Сен Худодан бошқа илоҳ йўқ эканлигини бил!» — дейилган. Хўш, буни қандай билиш мумкин? Барча «борлиқ ва нарсаларда худо зоҳир» экан, уни моддий тарзда идрок қилиш имкони борми? Қитъадаги бош фикр шу саволларга жавобдир. Мир Алишер Навоийнинг таъкидлашларича, кимда-ким «Ҳақ зоти»ни хирад, яъни ақл орқали мушоҳада қилмоқчи бўлиб, ўз номини «эл ичра оқилу» доно айламоқ истаса, бундай «аллома»нинг сув юзидаги пуфак «жомини» идиш этиб денгиз сувининг миқдорини англамоқчи бўлган телбадан фарқи қолмайди. Шундай бемаъни иш билан ҳақиқатга эришилмаганидек, «эл ичра оқилу фарзона»ликни кўзлаш ҳам кулгилидир.

Ҳақ зотини билмоқнинг ягона воситаси — Ишқ. Худо инсон кўнглининг воҳид султони бўлмоғи керак. Унинг муқаддас сифатлари ва кўрку камолани акс эттирадиган сеҳрли кўзгу — Руҳ. Руҳи қоронғу бандалар ҳеч вақт мислсиз гўзаллик нур жамолидан шавқлана олмайдилар.

Дейликки, «гул юзида булбул» нола чекаётир. Аслида у Ҳақ сирларининг нотиқи. Шам ўтида чарх ураётган парвона нега куйиб кулга дўнишдан чўчимайди? Чунки у нуқсонсиз ёрнинг ҳуснига шайдо. Маъшуқи азал хоҳласа, «чаман оташгоҳига оташин гулдин» ўт солади. Истаса, «кун кўзгусин ақшом кули» билан жилолантиради. «Қуёшқа гаҳ қизормоқ, гоҳи сорғормоқ» ўша маҳвашнинг хошидан. Хуллас:

Сени топмоқ баса мушкулдурур,
топмослиғ осонким,

Эрур пайдолиғинг пинҳон, вале
пинҳонлиғинг пайдо, —

сингари хаёл ва иқрорлар билан яшамаган, илоҳий муҳаббатнинг беомон туғёнларидан маҳрум кимсаларинг орифлиги ёлғондур. Блез Паскал: «Исо Христоссиз Худони билмоқ қийингина эмас, «самарасиз ҳамдир», деган. Худди шундай гапни Муҳаммад пайгамбар ва «Қуръон» ҳақида ҳам айтиш лозим. Биз аждодларимизнинг диний-илоҳий ақидаларига тўғри баҳо беришни истасак, уларнинг «Қуръон»га юксак муносабатларидан кўз юм-маслигимиз керак.





«ЭЙ НАВОИЙ, БИР ҚОРИ КОФИРНИ КҮРСАНГ ИШҚ АРО...»

Эй Навоий, бир қори кофирни кўрсанг
ишқ аро,
Кўрма онинг ҳолатин ўз ҳолатингдин
кўп йироқ.
Сенда бу ҳолат ниҳон келди,
анда ошкор,
Лекин ул якранглик бобида
сендин яхшироқ.

Таълим-тарбияга доир китобларда ахлоқ иккига ажратилган. Биринчиси — ахлоқи ҳусния — яхши хулқлар, иккинчиси — ахлоқи замима — ёмон хулқлар. Ахлоқи замиманинг яширин шаклларида бири — фосиқлик. Фосиқ одам сиртдан бемалол имон ва диёнат тарафдори бўла олади. Лекин у ичдан бузуқ хаёл юритувчи, дилидагини тилга ўзгача рангда зоҳир қилувчидир. Мир Алишер Навоийнинг танбеҳлари шу хусусда. Халқимизда: «Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга», деган гап бор. Шеърдаги фикр шу маънода ҳам ибратли. Шоир ўзгани эмас, ўзини айблаётир. Чунончи: «Бирор кофир қорини ишқ аро кўрсанг, унинг ҳолатини ўз ҳолингдан кўп узоқ ҳисоблама. Негаки:

Сенда бу ҳолат ниҳон келди,
анда ошкор,

Лекин ул якраглик бобида
сендан яхшироқ».

Демак, ишқ ва имонда мунофиқлик қилишдан сақланиш керак. Бундаги «якраглик» ва ошкоралик ирқу дин чегараларидан кенгроқдир. Дарҳақиқат, риёкор мусулмондан, «қори кофир»нинг («қори кофир» иборасини қироатчи кофир мазмунида ҳам тушуниш мумкин. Чунки биринчи мисрада ийҳом санъати тадбиқ этилган) ишқи ўрнакли.





«ЧУ НАВКАРГА БЕРДИНГ ИЖОЗАТ, ЯНА...»

Чу навкарга бердинг ижозат, яна
Келиб, қилса хизматқа қўлдошлиқ.
Бил андоқки, жуфтунга берсанг талоқ,
Яна истагай қилмоқ ўйношлиқ,

Навкар сўзи ҳозир асосан аскар маъносида тушунилади. Лекин бу шеърда у нуфузли бирор мансабдорга ёрдамчи — ходим мазмунини ифодалайди. Оқил ва тадбирли бошлиқ кимларнидир ишга тайинлашда ҳам, вазифасидан озод этишда ҳам, албатта шошмашошарлик ва адолатсизликка йўл қўймайди, балки «етти ўлчаб, бир кес», қабилида ҳукм юритади. Дейликки, қонуний эҳтиёж ва зарурият туфайли қайсидир бир ходим мартабасидан четлаштирилди. Унинг яна қайтиб келиб, «хизматқа қўлдошлиқ» қилиши тўғрими? Қитъадаги ҳукм бўйича, бундай ҳамкорлик нотўғри. Бу билан муносабат ва фаолиятдаги субутсизлик қораланади.





«УЛКИ, ИФЛОСДИН АЁГИНДА...»

Улки, ифлосдин аёгинда
Кафш йўл азми чоғи йўқтур онинг,
Шукр қилдик боқиб биров сори,
Ки юрурга аёғи йўқтур онинг.

Ушбу қитъа: «Бирни кўриб фикр қил, мингни кўриб зикр қил!» — деган моҳиятни тасдиқлайди. Биринчи байтни ўқишингиз заҳоти, йўл юриб келаётган бир кишини учратгандай бўласиз. Иттифоқо, унинг яланг оёқлари диққатингизни тортади: кирланган, гўё «ифлосдин» кафш кийиб олгандай. Буни ночорлик, муҳтожлик таъқиби сифатида қабул қиласиз-у, дилингиз ачийди. Кейинги байтни ўқийсиз: бошқа манзара. «Юрурга аёғи йўқ» одам ночор мўлтираб турибди.





«ДИН АҲЛИДИН АГАР ТОПТИ ТАМОВВУЛ БИРИСИ...»

Дин аҳлидин агар топти тамоввул бириси,
Ўзгалар ҳасрат ила мол ҳадисин дерлар.
Пари ҳур топти нажосат ичига бўғзигача,
Ўзгалар ушбу нажосатқа ҳасад ҳам ерлар.

Дин — манфаат эмас, муҳаббатдир. Ҳақиқий диний эътиқодда — ахлоқий поклик биринчи даражали вазифа. Ахлоқий поклик эса тама ва мол-парастликка мутлақо зиддир. Диндорлик ниқобида пул ва бойлик тўплашни кўзлайдиган кимсалар олчоқдурлар. Улар юксак Рухнинг марази, «оқни қаро» этувчи ҳаромхўрлар. Улар: «Ҳалол ризқ талаб қилмоқ ҳар бир муслим учун вожиб», — дея жамоат орасида ҳадис қироат қилаверадилар, аммо айтганга амал қилмаслик гуноҳ эканлигини унутадилар. Мир Алишер Навоий айтмоқчи, мабодо гушна дин аҳлидин бирортаси бойликка етишиб, донг таратса, ўзгаларининг бағрида нафс итлари уввос тортади. Ва муқаддас каломларга ҳам шак келтириб «ҳасрат ила мол ҳадисин» қироат қиладилар. Бобомиз бу риёкорликни «нажосат ичига бўғзигача» ботган пари қисматига ўхшатадилар. Нажосатга булғанган парининг гўзаллигидан не фойда? Парилиги қоладими унинг? Бошқаларнинг «ушбу нажосатқа ҳасад» этишлари янада афсусланарли!



«ОЛМАУ ГУЛОБ ҚАЙНАТУРҒА...»

Олмау гулоб қайнатурға
Таъби эрмас улуғ қазонға роғиб.
Демак бу қазон кичикдур осру,
Эрмас мунга ҳиммат аҳли толиб.
Ким руҳу ғаройибининг қазони,
Мундин ҳам улуғ эмас муносиб.

«Олмау гулоб қайнатурға» машғул киши ҳам, ҳар қалай, ҳожат чиқарувчи одам бўлгандир. Аммо у кичик қозонда «олмау гулоб» қайнатавериб табиатан майдалашиб қолган. Яъни таъби «улуғ қазонға» рағбатни йўқотган. Бу ҳам бахиллик, ҳимматсизликнинг бир кўриниши. Шунинг учун бағри кенг ва саховатли одамлар таъб қозони кичикларга ичдан яқинлик сезмайдилар:

Демак бу қазон кичикдур осру,
Эрмас мунга ҳиммат аҳли толиб.

Бу — «ҳиммат аҳли»нинг муносабати. Таъби тор кишининг руҳи ҳам, шубҳасиз, ўшанга яраша бўлади.

Ким руҳу ғаройибининг қазони,
Мундин ҳам улуғ эмас муносиб.

Шеърни ўқиб тугатдингиз. Бироқ «кичик қазон» муаммосидан фикран ажралолмай турибсиз. «Кичик қазон» — маънавий торлик, қолаверса, бахиллик рамзи. Торлик — иллат, одам онгига иллат уруғларини сочади. Демак, табиатан «улуғ қазонга» рағбат билан яшамоқ керак.





«ЗАМОНА АҲЛИ ЭМАСЛАР АТОЛАРИҒА
ШАБИҲ...»

Замона аҳли эмаслар атолариға шабиҳ,
Эрур замона мушобиҳ аларға ҳар хислат.
Мутиъ эрурлар, ангаким замондин
Ўлғай ком,
Аду, ангаки етишқай замонадин шиддат.

«Буюк боболарнинг турфа хислат»лари авлодлар қонида доимо шиддат-ла жўшиши, уларни эрку адолатга даъват қилиб туриши керак. Оталар ақлидаги маърифат, қалбидаги ҳурлик туйғулари фарзандларда давом топмаса, юрт тақдирини жаҳолат туманлари қоплайди, озод одамлар сони камайиб, онги нафс қозигига боғланган қулларнинг сафи кенгаяди.

Мен ҳам яшайпман ўз замонамда,
Давримдан қайга ҳам тушардим йироқ,—

дейди Абдулла Орипов. Тўғри эътироф. Лекин ўз замонида яшаш гумроҳларча замонасозлик қилиб, давр жаҳолати ва иллатлари олдида таслим бўлиш дегани эмас. Даврни англаш — воқеликни тўғри идрок этиш. Замонни билиш — замон найрангларидан ҳам кўз юммасликдир. Мана шунда «замона аҳли» оталарнинг олижаноб фазилатлари, уларнинг армону умидларини тебратган ҳақиқат-

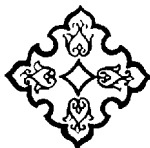
лардан йироқлашиб кун кечирмайдилар. Мана шунда инсон замонга қараб турланишдек тубанликдан сақланиб, доғули замон қиёфасининг ўзгариши тўғрисида кескинроқ фикрлайдиган бўлади. Акс ҳолда мир Алишер Навоий:

Замона аҳли эмаслар атолариға шабиҳ,
Эрур замона мушобиҳ'аларға ҳар хислат,—

деб ёзмаган бўлурдилар. Замона аҳлининг атолариға ўхшамаслиги ҳам балки унча фожиа эмасдур. Бироқ уларнинг ҳар хислати, ёлғон ва адоват, манманлик ва зўравонлик, жаҳолат ва нодонликни қўллаб-қувватлайдиган замонга монандлиги — бу, фожиа. Мутелик шундан туғилади. Диёнат ниқобидаги диёнатсизлик, меҳру шафқат шиоридаги бағритошлик шундан. Замон алдаса, ёмон алдайди. Замоннинг адувлиги — душманлиги — омонсиз ёвлик. Ҳазрат Алишер Навоий:

Мутиъ эрурлар, ангаким замондин
ўлғай ком,
Аду, ангаки етишкай замонадин шиддат,—

дея айблаган мутелар буни идрок қилишдан ожиздурлар.





«ХИЛҚАТИМНИ ДЕВЛАР БИРЛА АГАР
ҚИЛСАМ ҚИЁС...»

Хилқатимни девлар бирла агар
қилсам қиёс,
Лоф бўлғай, гар десамким,
ул ҳамондур, бу ҳамон.
Тоатимни габрлар фисқига
ёндотурсалар.
Не бу андин яхшироқ бўлғай,
не ул мундин ёмон.

Дев — халқнинг мифологик тасаввурларида яратилган образ. Дев — эзуликка қарши курашувчи ёмонлик, ёвузлик рамзи. Дев — маккор, ғазабкор, бузғунчи махлуқ. Бобомиз ўз хилқатини девларга қиёслаб: «Лоф бўлғай, гар десамким, ул ҳамондур, бу ҳамон», деган ҳукмни билдирганлар. Вожаб!

Наҳотки, ҳазрат Навоийдай буюк зотнинг табиати девларникидан ҳам баттар бўлган бўлса? Бу ҳам етмаганидай, ул зот ўз қиёсларини «лоф бўлғай» дея «таъриф»лаганлар. Нима бу: дангалликми? Ёки...

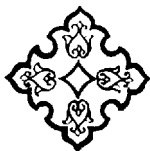
Гунаҳни озини қилмай писанд
андишасиз бўлма,
Улур ҳар зарра оташдин тутошиб
минг шарар пайдо,—

дейди Ҳамза. Инсон характерида нуқсон ва камчиликлар кўп бўлади. Булар тўғрисида бошқа бировлар эмас, ҳар кимнинг ўзи аёвсиз мулоҳаза юритиши, уларни бартараф этиш учун мардона қайғуриши зарур. Гуноҳкорлик туйғусидан ақл нурланади, ҳар турли андишасизликларнинг олди олинади. Одам ўз гуноҳкорлигини тан олиш ҳиссидан узоқлашдими — у ёвузлашади. Бу — халоскор дард, кўнгилдан макру риёни ҳайдайди. Гуноҳкорлик ҳисси таъқиб этганда ҳеч ким ёлғон ёки сохта тасаввурларга алданмайди. Алданмадими, демак, алдамайди. Ҳазрат Навоийнинг шеърий иқроридаги асл моҳият шундай: «Эй инсон, ўзингни бегуноҳ фаришта кўрсатишга уринма! Вужудингни тафтиш эт — бағринг тўла дев. Ичингдаги жаҳолатни енг! Адоватни қув! Ҳасадни парчала! Хоинликни ўлдир!»

Тоат-ибодат кишини ботиний юзсизлик ва бузгунчиликлардан сақлайди, деган тушунча бор. Тўғри, тоат-ибодат кўнгилни поклайди, фақат фикс аралашмаса. Сиғиниш — илоҳий соғинч. Ғам ўрта-маса, армон қийнамаса соғинч йўқ, зотан, дил ҳали орифлашмаган. Қитъанинг сўнгги байти шундай мушоҳадаларга эрк бериши жиҳатидан ҳам қимматли:

Тоатимни габрлар фисқига
ёндоштурсалар,
Не бу андин яхшироқ бўлғай,
не ул мундин ёмон.

Яъни: тоат-ибодатимни мажусийлар фисқига ёндош қўйсалар, меники уларникидан яхшироқ бўлмаганидек, уларники ҳам меникидан ёмон бўлмайди. Бу атайин ўзни айблаб, яхшилик «нақди»ни кўзлашмас, албатта, саркаш қалб ошкоралигидир.





«ЙИГИТЛИГИМДАКИ, ТАҚВОЮ ЗУҲД ВАҚТИ
ЭДИ...»

Йигитлигимдаки, тақвою зуҳд
вақти эди,
Фужуру фисқ била зойеъ айладим
авқот.
Утуб йигитлик, уйла манга келди
чун қарилиғ,
Маош одати маъхуд ила кечирсам,
уёт,
Десамки, тоат этиб, саждадин
кўтармай бош,
Бошимга урғали лойиқ кўрунуб
ул тоот.
Қазодин улча манга келди,
зикри ҳожат эмас,
Билур чу шиддати ҳолимни
қозиюл ҳожот.

Ўтган умрдан афсус чекмаслик кераклигини инсон билади. Бироқ била туриб, кўнглини афсусларга чўкдира боради. Нега? Ҳар кимнинг қусурлари ҳар хил. Биров аламларининг овозини эрта эшитади, бошқа бировлар кечроқ.

Йигитликни умр баҳорига ўхшатишади. Чиндан ҳам у баҳордай яшнаб, баҳордай шиддат билан кечади. Кун келади-ю, йигитлик сени мангуга тарк этганлигини, энди ҳеч қачон навқирон имконият-

лар такрорланмаслигини сезасан. Кўз қурғур кеч, анча кеч очилади. Пушаймонлик ўрмонлари ичра адашиб қолмайманми, деб ўйлайсан. Беҳуда бой берилган фурсатлар гўё савол аломатларига айланади. Амалга оширилмаган ишлар надомати, гуноҳлар, ўткинчи орзулар ҳасрати жонни қийнайди. Судралиб тунларни кунларга, кунларни тунларга улайсан... Мана, қўлингда Мир Алишер Навоийнинг девонлари. Варақлайсан. Негадир ушбу қитъадан нигоҳингни узолмайсан. Илк байтни такрор-такрор ўқийсан:

Йигитлигимдаки, тақвою зуҳд
вақти эди,
Фужуру фисқ била зойеъ айладим
авқот.

Йигитлик сен учун «тақвою зуҳд вақти» эмас эди. Боболарингнинг минг йиллардан зиёд тарихга эга диний эътиқоди ва урфу одатларидан ажралган банда — сен қаёнда-ю, парҳезкорлик, дарвишлик қаёнда? Ўзинг билмаган, мустақил ўрганмаган нарсаларни айблагга ўргатилгансан. Ҳазрат Навоий билан не ишинг бор, у зотнинг пушаймонлари ўзларига. Сен тўтига ўхшаб динни қорала, сўфийликни сўк. «Балки вужудимда дарвиш қони бор», дея олмайсан. Илоҳий маслак, раҳмоний туйғулардан бенасибсан. Бундан азоб тортмайсан. Хўш, ёшлиқда нималарга эришдинг-у, нелардан мосуво бўлдинг?

Фужуру фисқ била зойеъ айладим
авқот.

Бу сўзлар юракда акс-садо уйғотмайдими? Наҳотки, ўша қимматли вақтларингни ҳовлиқмалиқда,

фисқу фужур била зое айлаганингни англамасанг? Ахир: «Ўтуб йигитлик, уйла манга келди чун қарилиғ», дейишингга ҳам узоқ муддат қолмаган. Тўғримасми? Инсон маълум бир ёшда бошдан кечирганларининг барча-барчасини сарҳисоб этиши керак. Ва «Маош одати. маъхуд ила кечурсам, уёт» — кексаликни ҳам тирикчилик ташвишларига қурбон қилишим уят деб билиши шарт.

Десамки, тоат этиб, саждадин
кўтармай бош,
Бошимға урғали лойиқ, кўрунуб
ул тоот.

Бу байтни ўқиб Навоий бобомиздан, каттадир, кичикдир нуқсонни хаспўшламаслик ва ўзни охириги чегарагача аямасликни ўрганиш лозим. Иккинчидан, Аҳмад Яссавий сўзлари билан айтганда, «Жон ва дилни муштоқ этиб маърифатга, Ҳақиқатнинг асрорига жўён» бўлмагунча саждага бош эгиш бефойда. Руҳ тарбияси ва дил маърифатисиз сиғиниш — қанотсиз махлуқнинг учишни кўзлашидай гап. Байтда ана шу моҳият ҳам яширинган.

Шеър сўнгида: «Қазодин улча менга келди, зикри ҳожат эмас», дейдилар бобомиз. Нега бу қайғули мужданинг «зикри ҳожат эмас?» Чунки «қозиюл ҳожот» — ҳожат чиқарувчи, яъни олий ҳакамнинг ўзи унинг «шиддати ҳоли»дан хабардор, одамлардан пинҳон ҳар қанақа ҳолат, ҳақ назарида ошкордур.





«ҲИКМАТ АҲЛИ ШОҲНИ ДАРЁГА ТАШБИҲ ЭТТИЛАР...»

Ҳикмат аҳли шоҳни дарёга ташбиҳ
 эттилар,
Ким ҳам андин кўп зиёнлар элга,
 ҳам кўп суд эрур,
Гаҳ топар ғаввос бир соатда
 юз дурри амин,
Гаҳ наҳанг оғзида юз ҳасрат била
 нобуд эрур.

Ҳикмат аҳли — файласуфларнинг қиёсларича, шоҳни дарёга ташбиҳ этса бўларкан. Дарёнинг эл-юртга етказадиган фойдаси маълум. Шоҳлар ҳам бамисоли дарё. Адолат ва мурувватга чанқоқлар бу «дарё»дан (албатта одил шоҳлардан) ташналикларини қондиришлари мумкин. Лекин бунинг учун ғаввослик фаросатига эга бўлмоқ зарур. Масалан, дарё қаърига шўнғиган ғаввос гоҳо «бир соатда юз дурри» гавҳар олиб чиқса-да, баъзан «наҳанг оғзида юз ҳасрат била nobуд» ҳам бўлади. Шоҳ — «дарё»нинг ичида ҳам одамни тириклигини ютадиган наҳанги бор. Шоҳга яқин турганда ҳам, унинг саховатидан баҳраманд бўлаётганда ҳам шуни унутмаслик керак. Хуллас, ҳар қандай элпарвар ҳукмдорнинг табиатида ёвузлик, яширинган жаллодлик мавжуд. Қитъада: «Бунинг унутманг, ана шундан эҳтиёт бўлинг», деган писанда бор.



«ФОСИҚ МЕНУ КОФИРИ НИҲОНИ...»

Фосиқ мену кофири ниҳони
Каъба сафари эрур манга ҳайф.
Ўзни буки яхши кўргузурмен,
Биллаҳки, менга келисё ҳайф.

Фосиқлик — хулқ чиркинлиги, гуноҳ ишлар қилишдан ўзни тергамаслик. Фосиқ — фосид — бузуқ хаёлларини яшириб яшайди. Унинг кофирлиги ғайридинлиги эмас, балки субутсиз ва такаббурлиги. Маълумки, Каъба — Макка шаҳридаги зиёратгоҳ, мусулмонларнинг қиблаи дуоси бўлган. Шеърда фосиқликдан тозаланмай, бағритошлик ва имон парокандалиги билан «Каъба сафари»га юзланиш ҳайф эканлиги таъкидланган. Одам ўз камчиликларини сезиши, ниҳоний тубанликларига мурасасиз бўлиши лозим. Афсуски, у табиатан буни истамайди. Ва ўзни яхши кўрсатишдек ожизона майлга қул бўлиб қолади. Ҳазрат Навоий Каъба эмас, келисё — церковни ҳам ўзи учун ҳайф ҳисоблаганида, айни шу фосиқликни нишонга олганлар.





«ШАРБАТИ ГАР БЎЛДИ ЭРСА ОҚИБАТ...»

Шарбати гар бўлди эрса оқибат,
Зотида лекин карам бордур амин.
Ушбу икки важҳ ила эрмас амин.
Гар анинг отин хитоб этсанг карим.

Бу тўртликка «Шарбатнинг қулоғи оғирлиғига қитъа демак...» деб сарлавҳа қўйилган. Савол туғилади: бундай «бағишлов» касалга чалинган кишига малол келмайдими? Сарлавҳада «агарчи бу ҳам анга оғир келур», деган узрли жумла бор. Одамнинг вужуди ва аъзолари хасталаниши табиий. Бироқ ундаги олижаноб фазилатларнинг шикастланиши ёмон. Шарбатининг эса қулоғи оғирлашгани билан зотидаги карам омон сақланган. У ҳам карим — сахий, марҳаматли, ҳам амин — ишончли посбон.

Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий сахийларни уч тои-фага ажратиб ёзади: «Уларнинг яна бир қисмида давлат бўлмас, лекин давлати бор кишиларни ваъзу насиҳат қилиб, эҳсон қилдирур, бева-бечораларга ишлаб топган нимарсасини хоҳ либос, пул бўлсин улошиб берур. Узини очдан ўлмоғига кўзи етиб турса ҳам ўзидан бошқа хоҳ ҳайвон, одам бўлсун қорни оч кишига қўлидаги ошаб турган таомини берур. Узини ўлмоғи билан иши бўлмас. Ҳар доим умумга фойдаси кўпроқ тегадургон ишларни қилур. Биргина умумни фойдаси учун бўладургон ишга ватан, хонумон, балки ширин жонидан ҳам кечар. Мана бу зотларга **Карим** дейилур». Шундай фазилатлар соҳибини одамлар қар «ёрлиғи» билан тилга оладими? Қар дейилса ҳам бу сўз карим бўлиб эшитилаверади.





«ҲАР НЕ ЭЛГА КОМ ЭРУР, КЕЧТИ НАВОИИ БОРИДИН...»

Ҳар не элга ком эрур, кечти
 Навоий боридин,
Қилмади, неким буюрди нафси хориж
 рои анга.
Бу жаҳонда барча нафси воясидин
 чекти эл,
Ул жаҳоннинг вояси гар музд етмас,
 вой анга!

Мир Алишер Навоийнинг рубойларидан бири: «Дунё сори ҳирс ҳар ямондин ортиқ», деган мисра билан бошланади. Ҳирс инсон онги ва вужудидаги барча ёмонликларнинг бошқарувчиси. Унинг дояси эса нафс. Аҳмад Яссавий: «Нафсим мени йўлдан уриб хор айлади», дея бежиз нолимаган. Нафси зolimни енгган киши ўз жонига ўзи жабр ўтказишни тўхтатган ҳисобланади. Бунини фаҳмлай олмаган авом эл емоқ, ичмоқ, киймоқ учун югуради, елади, ёлворади ва зарур чоғда авраб-алдайди. Албатта, одам тўқ яшаши керак. Кўз оч бўлса, кўнгил тўймайди. Қолаверса, йил ўн икки ой иқтисодий тазйиқ остида судралиш хорлик ва ҳақоратдир. Намунавий адабиётда кенг талқин этилган фақирлик фалсафаси мутлақо бошқа нарса, уни йўқчилик, хору зорликка чидаш, қорин тўйса шунга шукр қилиш мутелиги деб англаш хато. Ҳазрат Навоийнинг: «Ҳар

неки элга мақсад эрур барчасидин мен кечдим», деган сўзлари ашаддий нафспарастларга қаратилган. Қаноатни унутган, «нафси хориж» неки буюрса йўлдан чопган оломондан ўзни ажратиш фароғатку?! Бу жаҳонда барча нафс эҳтиёжларига қўл силтаган ҳур руҳли зотлар яшамоқлари шарт. Майли улар ул жаҳоннинг насибаси хусусида хаёл суришсин, майли, нелардандир шубҳаланишсин! Лекин шундай Комил одамлар борлигини билиб, сезиб юрмоқ ҳам хушбахтликдир.





«НЕ НАЗМИКИ ЎТЛУҒ КЎНГУЛДАН ЧИҚАРДИМ...»

Не назмики ўтлуғ кўнгулдин чиқардим,
Дедимким: менинг хотиримға ёранғой.
Манга онча ўт солди ҳар байтиким, табъ,
Гар оби ҳаёт ўлса андин ўсонғой.
Тилармен ани мен доғи ўтқа солсам,
Ки қайдинки келди ҳам ул сори ёнғой.

«Дардлиғ кўнгул — шуълалиғ чароғ». Шеър шу чароғнинг нури билан таъсирли. Дардли юракдан чиққан сўз ёлқинида ўқувчининг Руҳи ёришади. Бунингсиз ақл ва идрок камолотини ўйлаш беҳуда. Мир Алишер Навоий: «Не назмки ўтлуғ кўнгулдин чиқардим», деганларида мутлақо ҳақ. Улуғ бобомизнинг ҳар бир сатри юрак алангасидан сачраган чўғдай гап, уларни қанча кўп ўқисангиз ўт-оташ бағрингизга ўшанча кўпроқ ёпишиб, хотира уйғоқлиги ортади. Бунга чидаш қийин:

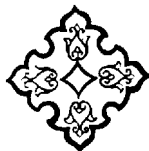
Манга онча ўт солди ҳар байтким, табъ,
Гар оби ҳаёт ўлса андин ўсонғай.

Бу байтдан мақсад нима? Ўтда ёнаётган одам нимадан шикоят қилади? Албатта, ўтнинг омонсизлигидан. Шеърларим мени шу қадар ёнғинга гирифтор этдики, «оби ҳаёт» сепилганда ҳам таъб

бундай ёнғиндан шубҳасиз, безарди, негаки, уни ўчириш имконсиз, демоқчи шоир. Бу чорасизликнинг чораси нима? Мана, эшитинг:

Тилармен ани мен доғи ўтқа солсам,
Ки қайдинки келди ҳам ул сори ёнғой.

Байтнинг биринчи сатридаги гапга асосланиб, ҳазрат Навоий шеърларини куйдириб, йўқотиб ташлашни ҳам ўйлаган дея, буни қандайдир далиллар билан исботлашга уриниш, албатта, соддалик бўлурди. Шарқ файласуфларида, ақл — бу олов, кўнгил — оловнинг ўзгариши натижасида бошқа шаклга ўтиши деган тушунча бўлган. Шоирнинг «ўтлуғ кўнгулдан» чиққан шеърларини «доғи ўтқа» солмоқдин муроди кўнгул камолотини кўзлашдир. Ўтнинг қайдин кўтарилганлиги аён: кўнгулдан. У «ул сори» йўналтирилса, яна кўнгилга қайтмоғи шарт. Демак, ўт яна ўтга тутшиб, аслига қайтади. Бу «оловхона» фақат шоир қалбими? Йўқ. Ҳақ ишқи чўғланиб ётган ориф шеърхонлар кўнгли ҳамдир. Зотан, олий ишқ дардига мубтало бўлмаган кўнгил совуқ ва сўникдир.





«МУНДОҚ МУҚАТТАОТКИМ, МЕН
ЙИҒМИШАМ, ЭРУР...»

Мундоқ муқаттаотким,
мен йиғмишам, эрур
Ҳар бир ҳадиқаи хирад айлар
чун фароғ.
Мажмуин уйла кишвари, англаки
сатҳини,
Ҳикмат суйидин айламишам
қитъа-қитъа боғ.

«Биз ёлғондан, қалби мунофиқ, жонли зиддиятдан ўзга ҳеч нима эмасмиз. Биз ўз-ўзимиздан яширинамиз. Ўзимиз ўзимизга ниқоб тўқиймиз», — деган эди Блез Паскал. Азиз ўқувчи, агар диққат қилган бўлсангиз, Мир Алишер Навоий ҳазратлари ҳам аксарият қитъаларини ана шундай бешафқат фикрлар талқинига бағишлаганлар. Инсон ёлғонлардан покланиб, нодонликда ўзни овутиш ва жаҳолатга кўникишдан халос бўлмас экан, у тубан зиддиятлар мужассамига айланиб қолаверади. Ўзўзингдан бекинма! Асл моҳиятингни англа! Кўнглингни ниқоб тортма! Бу даъватлар шоир қитъаларидаги юзлаб сатрлардан баралла эшитилиб туради. Ҳазрат Навоий ҳамиша ҳақиқатни ёзганлар. Мир Алишер Навоий ҳақиқатларига зид бўлган у киши инкор этган тушунчаларни ёлғон ёки арзимас гаплар деб билсангиз хато қилмайсиз.

Мана, Сиз билан хайрлашадиган вақт етди. Донишманд даҳо томонидан яратилган қитъаларнинг ҳар бири «ҳадиқаи хирад», яъни ақл кўзқорачиғига тинимсиз файзу фароғат бағишлашини унутманг! Бу шеърларнинг йиғиндисини, сатҳи турфатурфа боғдан таркиб топган бир кишвар бил, деганлар Навоий бобомиз. Ҳикмат суви ила кўкартирилган бу тафаккур боғ-бўстонидан ҳеч қачон узоқлашманг!



Для детей среднего школьного возраста

ИБРАГИМ ХАККУЛ

СОВЕРШЕНСТВО – ВОТ ЖИЗНИ СМЫСЛ

На узбекском языке

Рассом Э. Нурмонов

Бадий муҳаррир А. Шоалимов

Техник муҳаррир Л. Хижова

Корректор Ш. Соатова

ИБ 03042

Босмахонага 12.12.89 берилди. Босишга 04.09.90 рухсат этилди. 70×100 ¹/₃₂ форматда. Қогози №2. Банниковская гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма л. 9,6 л. шартли кр. оттиск. 10,0. Нашр л. 6,82. 30000 нусхада № 4113-буюртма. № 15–89-шартнома. Баҳоси. 30 т.

«Чўлпон» нашриёти, 700000, Тошкент, ГСП. «Правда» газетаси кўчаси, 41.

Узбекистон ССР Давлат комитети «Матбуот» полиграфик ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонаси. Тошкент – 700129. Навоий кўчаси, 30.

83.3 Уз
Ҳ 20

Ҳаққулов, Иброҳим.

«Қамол эт касбким...». — Т.: Чўлпон, 1990. —
240 б.

Ҳаққулов, Ибрагим. Совершенство — вот жизни смысл.

ББК 83.3Уз1